

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**İNGİLİS DİLİNDƏ DİL SƏRİŞTƏSİNİN
FORMALAŞMASI VƏ REALLAŞMASI**

İxtisas: 5708.01 – German dilləri

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Firuzə Şakir qızı İbrahimova**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Bakı – 2023

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ DİL SƏRİŞTƏSİ KONSEPTİNİN STRUKTURU VƏ ONA MÜXTƏLİF YANAŞMALAR.	7
1.1. İngilis dilinin fonetik quruluşu və fonoloji sistemi	7
1.2. İngilis dilində sözün forma və struktur xüsusiyyətləri	14
1.3. Dil səriştəsinin qrammatik komponenti	18
1.4. İngilis dilində sintaktik səviyyənin əsas əlamətləri	25
1.5. Dilöyrənmədə dil səriştəsinin əhəmiyyəti	28
1.6. Yazı və işarələr aləminin dil səriştəsinin formalaşmasında rolu ..	34
II FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏ DİL SƏRİŞTƏSİ VƏ KİMLİK ANLAYIŞI	44
2.1. Dil səriştəsi insan kimliyini formalaşdıran bir amil kimi	44
2.2. Dil və kimliyin qarşılıqlı əlaqəsi	52
2.3. Dilə sosio-koqnitiv yanaşma	59
III FƏSİL. İNGİLİS DİLİNDƏN İSTİFADƏNİN PRİNSİPLƏRİ	67
3.1. İngilis dilində yeni meyillər. Səriştə və istifadə	67
3.2. Hazırkı dövrdə dil istifadəsinin dil səriştəsinə nisbətən daha ön plana çıxması səbəbləri və nəticələri	94
NƏTİCƏ	110
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	113
İXTİSARLAR VƏ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR	125

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Sürətlə dəyişən dünyada ingilis dilinin mövqeyi daha da artaraq beynəlxalq ünsiyyət dili və hətta “lingua franca” səviyyəsinə çatmışdır. Bu baxımdan geniş coğrafi ərazini əhatə etməyə başlayan ingilis dilinin öyrənilməsi və müxtəlif sosial situasiyalarda tətbiq edilməsi son zamanlarda ən aktual müzakirələrdən biridir. İngilis dilində dil sərəştəsinin formalaşması xüsusiyyətləri, onun insan kimliyinə fasiləsiz təsiri, reallaşması və ya fərqli kontekstlərdə istifadəsi dissertasiyanın makrostrukturunu təşkil edir.

Dil sərəştəsi və istifadəsi mövzusunun tədqiqi xarici ədəbiyyatda N.Xomski, Azərbaycan dilçiliyində isə F.Y.Veysəllinin adı ilə əlaqələndirilir. Sərəştə konsepsiyası Noam Xomski tərəfindən irəli sürülsə də, bu termin daha sonralar bir çox alimlər tərəfindən dəyişdirilmiş və ya inkişaf etdirilmişdir. Məsələn, D.Hayms dili doğru zamanda, doğru şəkildə istifadə etmək bacarığının onun qrammatik və ya sintaktik qaydalarını bilməkdən daha vacib olduğunu qeyd etmişdir. Həmçinin o bildirmişdir ki, ünsiyyət zamanı məkanın, davranışın, nitqin axıcılığının və məntiqi ardıcılığının, dinləyicinin sosial statusunun, mədəni və dini dəyərlərinin nəzərə alınması son dərəcədə vacibdir. D.Haymsın fikrincə, dil sərəştəsi dörd fərqli sahəni (qrammatik, sosiolinqvistik, psixolinqvistik və ehtimallıq) əhatə edərək bu sistemlərin bir-biri ilə əlaqəsindən meydana gəlir. Daha sonralar M.Kanal və M.Sveyn (1980), L.F.Baxman (1990), E.Makaro (1997) və digər alimlər də bu sahəyə öz töhfələrini vermişlər. Belə ki, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dilçilər tərəfindən sərəştə termini tədqiq edilsə də, bu konseptin komponentləri barəsində hələ də ortaq məxrəcə gəlinməmişdir. İngilis dilində dil sərəştəsinə bu fərqli yanaşmalar və dilçi alimlər tərəfindən irəli sürülən müxtəlif modellər dissertasiya işində öz əksini tapmışdır.

Dil sərəştəsi dil istifadəçisinin müəyyən dildən istifadə və onu anlama bacarıqlarını əhatə edir. Bəzi mənbələrdə dil sərəştəsi termini qrammatik sərəştə və ya mən dili (I – language) olaraq verilmişdir. Dil sərəştəsi konsepti öz tarixi boyunca həmişə performans, yəni dil istifadəsi konsepti ilə müqayisə edilmişdir. N.Xomski

1965-ci ildə yazdığı “Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri (“Aspects of the Theory of Syntax”) kitabında qeyd edir: “*Biz səriştə (danışan və dinləyənin bu dildə biliklər toplusu) və istifadə (müəyyən situasiyalarda dildən aktual istifadə) arasında fundamental fərq qoyduq*” [37, s.42].

Hazırda ingilis dili həyatımızın müxtəlif sahələrini əhatə etdiyinə görə uğurlu karyera və parlaq gələcək qazanmaq üçün bu dil fundamental baza rolunu oynayır. Dil səriştəsinin strukturu haqqında fikir ayrılıqlarının çox olmasına baxmayaraq, geniş prizmadan yanaşdıqda bu termin danışanın müxtəlif linqvistik, sosio-linqvistik kontekstlərdə müvafiq dil səviyyəsini seçə bilmək bacarığını bildirir. Dilin bu səviyyədə reallaşması dörd dil bacarığının (oxuma, yazma, dinləmə və danışma) hamısına yaxşı yiyələnməyi tələb edir. Səriştə termininin tərfi və əhatə dairəsini tədqiq etməyə yönəlmiş elmi araşdırma və fərqli çalıřmalar 1960-cı illərdən bəri dilçilik elminin əsas tədqiqat mövzularından biri olmuşdur. Bu elmi araşdırmalar dilçilik sərhədlərini aşaraq psixoloji, sosioloji və mədəni tədqiqatlarla dəstəklənən multidisiplinar, yəni bir çox fərqli elm sahəsini özündə ehtiva edən konsept halına gəlmişdir. Dissertasiya işi bu nöqtəyi-nəzərdən səriştə terminin fərqli istifadə formalarını da özündə əks etdirir ki, bu da mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini ingilis dilində dil səriştəsinin formalaşması və istifadə prosesləri təşkil edir. Dissertasiyanın predmetini isə, bu proseslərin tərkib hissələri, aralarındakı əlaqə və xüsusiyyətlərinin tədqiqindən alınan nəticələrin ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısında duran əsas məqsəd ingilis dilində dil səriştəsinin necə formalaşdığını və hansı tərkibə malik olduğunu tədqiq etmək, onun insan kimliyinə təsiri və koqnisiya ilə əlaqəsini aydınlaşdırmaq və dil səriştəsinin istifadə prosesini təhlil etməkdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün dissertasiya işi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməyə cəhd göstərir:

- Dil səriştəsi konseptini daha detallı açıqlamaq və bu konseptə fərqli dilçilər tərəfindən verilmiş müxtəlif tərifləri təhlil etmək;
- İngilis dilində dil səriştəsinin formalaşması prosesi və onun tərkib hissələrini

müəyyənləşdirmək. Müxtəlif tarixi dövrlərdə səriştə konsepsiyasında daha vacib sayılan ünsürləri ayırd etmək;

– Dil və insan kimliyi arasındakı əlaqəni qeyd etmək və dil səriştəsi terminini insan kimliyini formalaşdıran bir amil kimi tədqiq etmək;

– Dil səriştəsinə və ümumilikdə dilə sosio-koqnitiv yanaşma prinsiplərini şərh etmək;

– Səriştə və istifadə mövzusunda yeni meyilləri tədqiq və təhlil etmək; kommunikativ səriştə modellərini nəzərdən keçirmək;

– Son dövrlərdə dil istifadəsinin dil səriştəsinə nisbətən daha çox qabardılmasının səbəb və nəticələrini aydınlaşdırmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq dissertasiyada müqayisəli-tarixi, təsviri, situativ-kontekstual və diskursiv təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Dil səriştəsi və istifadəsinin geniş və hərtərəfli tədqiqi N.Xomskinin əsərləri əsasında daha səmərəli nəticələr verə bilər.

2. İngilis dilində dil səriştəsi konseptinin strukturu hansı tərkib hissələrinə malikdir və bu komponentlərə tarix boyunca fərqli yanaşmalar irəli sürülmüşdür.

3. Dil səriştəsi və insan kimliyi bir vahiddir və eynidir. Dil və kimlik arasındakı sıx əlaqənin nəticəsidir ki, birincinin inkişafı ikincinin inkişafına zəmin yaradır.

4. Dil səriştəsinin necə formalaşdığı, həmçinin, müəyyən bir dilin necə dərk olunduğu və insan beynində baş verən mental proseslərin onun dilinə necə təsir etdiyi məsələləri koqnitiv dilçilikdə öz əksini tapır.

5. Kommunikativ səriştə və onun müxtəlif modellərinin inkişaf tarixi tədqiq və təqdim olunur.

6. Dil səriştəsi və istifadəsi arasındakı əlaqə aydınlaşdırılır və dil istifadəsi məsələsinin son zamanlarda qabardılmasının səbəb və nəticələri qeyd olunur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi tədqiq edilən məsələlərin xarakteri ilə əlaqədardır. İngilis dilində dil səriştəsinin tərkib hissələrini və onların insan kimliyi ilə sıx əlaqəsi, habelə koqnitiv dilçilikdə qeyd edilən mövzunun yeri

sistemli şəkildə bu tədqiqat işindən öncə tədqiq edilməmişdir. İngilis dilində dil bilikləri və ondan istifadə arasındakı qanunauyğunluqlar və ikisi arasındakı boşluqların səbəbləri ilk dəfə bu tədqiqat işində aydınlaşdırılır ki, bu da tədqiqatın elmi yeniliyini şərtləndirir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işin yekununda əldə edilən ümumiləşdirmələrdən və irəli sürülən müddələrdən ingilis dilinin qrammatikasına, metodikasına, eləcə də ümumi dilçiliyə aid yazılacaq əsərlərdə, ingilis dilində yeni meyillər mövzusunda aparılacaq araşdırmalarda, tədqiqat işlərində nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər. Tədqiqat işi praktik cəhətdən də faydalı hesab oluna bilər. Belə ki, dissertasiya ali məktəb müəhazirələrində məqsəduyğun şəkildə oxuna bilər, həmçinin dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında yararlı mövqe daşıya bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın əsas müddələri yerli və xarici konfranslarda məruzə edilmiş, müxtəlif nəşrlərdə çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Xəzər Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və ixtisarlara və şərti işarələrin siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 4 səhifə olmaqla 7173 işarə, I fəsil 37 səhifə, 69687 işarə, II fəsil 23 səhifə, 46186 işarə, III fəsil 43 səhifə, 84895 işarə, nəticə 3 səhifə olmaqla 6100 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla, 214041 işarədir.

I FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ DİL SƏRİŞTƏSİ KONSEPTİNİN STRUKTURU VƏ ONA MÜXTƏLİF YANAŞMALAR

1.1. İngilis dilinin fonetik quruluşu və fonoloji sistemi

Yarımfəsil dil səriştəsinin bir komponenti kimi fonetikanın və fonoloji sistemin dil səriştəsində yerini təhlil və tədqiq edir. İstər ingilis dilinin tədqiqində, istərsə də ingilis dilinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən fonetikaya və fonologiyaya müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Yarımfəsil bu yanaşmaları araşdıraraq onların üstün və çatışmayan cəhətlərini aşkar edir.

Tarix boyu bir çox linqvistlər fonetikanı qrammatikanın tərkib hissəsi kimi hesab etməmişlər. Məsələn, məşhur rus tədqiqatçısı V.V.Vinoqradov qrammatikanın bölmələrindən danışarkən yazır: *“Beləliklə, qrammatikanın ən səmərəli bölgüsü aşağıdakı kimidir: 1) söz haqqında təlim; 2) söz birləşməsi haqqında təlim; 3) cümlə haqqında təlim; 4) mürəkkəb sintaktik bütövlər və onların tərkib hissələri olan sintaqmlar haqqında təlim”* [18, s.58]. Çox maraqlıdır ki, 1997-ci ildə məşhur anqlist R.Kvirk (1920) və digər müəlliflər tərəfindən 22-ci dəfə nəşr olunmuş 1120 səhifəlik *“Müasir ingilis dilinin qrammatikası”* kitabında fonetikadan bəhs edilmir [83]. F.Veysəllinin də qeyd etdiyi kimi, kitabın yalnız 1034-1051-ci səhifələrində II əlavə başlığı ilə *“Vurğu, ritm və intonasiya”*dan bəhs edilir [12, s.148]. L.V.Şerba məktəbi isə fonetikanı qrammatikanın tərkib hissəsi kimi görür. L.V.Şerba fonetika ilə qrammatikanın sıx əlaqəsinə toxunaraq qeyd edirdi ki, fonetika ayrı-ayrı sözləri deyil, verilmiş dilin səslərinin ümumi qaydalarını tədqiq edir [22, s.215]. Həqiqətən də, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dili ondan səslənməni kənarlaşdırmaqla necə tədqiq etmək olar?! Dünyada elə bir canlı varlıq yoxdur ki, o, səsli formada mövcud olmasın. Elə bu səbəbdən, dilin istənilən tədqiqi zamanı onun səslənən tərəfi nəzərə alınmalıdır.

Fonetika sahəsini tədqiq və təhlil etməzdən öncə ümumiyyətlə, fonetika nədir sualına cavab vermək daha məqsədəuyğun olardı. Fonetika sözü mənşə etibarını ilə

yunan dilinə məxsusdur. Bu söz dilçilikdə nitq səslərinin akustik və fizioloji (artikulyasiya) təbiətini öyrənən sahənin adı hesab olunur. Eyni zamanda, fonetika sözü hər hansı bir dilin səs tərkibinin fizioloji və akustik (artikulyasiya) quruluşunu tədqiq edən bəhsin adıdır. Fonetika sözü, bir termin kimi fone (*phone*) sözü və *tika* vahidinin birləşməsi yolu ilə meydana gəlmişdir. Fon sözü mənşəcə yunan dilinə məxsusdur və mənası səs deməkdir. Tika (*tike*) birləşməsi də mənşəcə yunan dilinə aiddir. Tika (*tike*) hissəsi affiksəl vahiddir. Fone (*phone*) və tika (*tike*) hissələrinin birləşməsi ilə yeni bir terminoloji vahid yaranmışdır. Fonetika sözünün əsası olan *phone* tərkibi səs mənasında bir çox başqa terminlərin yaranmasında istifadə edilmişdir. Məsələn, fonetikanın obyektı olan fonem (dilin səs sisteminə məxsus kiçik vahid), fonietariya (insanda mövcud olan səs aparatının fiziologiyasını və patologiyasını öyrənən elm sahəsi), fonika (bədi nitqin səs tərkibi, səsyazma, səs instrumentovkası, səslərin bədi xassəsinin tədqiqi sahəsi), fonogram (fonogram vasitəsi ilə səs yazılması), fonogram (səs yazan və həmin səsləri yenidən hasil edən maşın və ya aparat), fonologiya (dilçiliyin fonemlərdən bəhs edən sahəsi), fonometr (səsin gücünü ölçən cihaz), fonoskop (nitqin fonetik xüsusiyyətlərini və bununla əlaqədar dodaqların və əzələlərin hərəkətlərini tədqiq etmək üçün işlədilən cihaz), fonoteka (fonogramlar, səs yazıları arxivi), fonokardioqram (ürəyin səs fəaliyyətinin qrafik yazısı) və s.

Belə ki, fonetika dil səslərinin müxtəlif əhatədə gəlməsi, onların danışmada reallaşması xüsusiyyətlərini, bir-birinə təsirini, dil daşıyıcılarının səsləri paradigmatik və sintaqmatik eyniləşdirməsi qaydalarını, vurğu və intonasiyanın sözləm və cümlələrin qurulmasında rolunu və funksiyasını, bütün dil vahidlərinin sistem əlaqələrini, dilin yazılı və şifahi formaları arasında münasibətləri, habelə dilöyrənmədə interferensiyadan qaçmaq və rəvan tələffüz vərdişlərinin aşılınması sahəsində konkret vəzifələri müəyyənləşdirir və elmi tövsiyələr verir. L.R.Zinder (1904-1995) fonetikanın dilin ayrı-ayrı yarusları ilə əlaqəsindən danışaraq fikrini belə ümumiləşdirir: *“Qeyd etmək lazımdır ki, linqvistik praktika fonetikanı qrammatikanın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirir. Qrammatika dərslərlərində adətən fonetika sahəsinə dair fəsil olur”* [137, s.79]. Qarşıya qoyulan məqsəddən və vəzifəsindən asılı olaraq

fonetikanın bir neçə növü fərqləndirilir

İlk öncə ümumi və xüsusi fonetika fərqləndirilir. Ümumi fonetika dünya dillərinin fonetik sistemlərinin universallarını təyin edir və onlara xas olan strukturları öyrənir. Məsələn, bu günə qədər tədqiq olunmuşdur ki, bütün dünya dilləri üçün universal olan xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, hər bir dildə samit səs varsa, deməli, sait səs də var. F.Veysəllinin fikrincə, ümumi fonetikaya dair yazılmış ən nümunəvi əsər L.R.Zinderin 1959 və 1969-cu illərdə dərc olunmuş “Ümumi fonetika” kitabı hesab edilə bilər. Bu kitabda müəllif 71 dilin materiallarından istifadə etmişdir [137]. Əlbəttə ki, dünyada mövcud olan 6500-ə yaxın dillərin hamısını tədqiq və təhlil etmək asan deyil. Xüsusilə də, alman, ingilis, rus, fransız dilləri kimi hərtərəfli tədqiq edilmiş dillərlə çox az sayda insan tərəfindən istifadə olunan dillər arasında universallar tapmaq düzgün olmazdı. Əslində, hər bir dilin fonetikasının spesifik xüsusiyyətləri ayrılıqda araşdırılmağa layiqdir, bu da xüsusi fonetikanın obyektini təşkil edir. Xüsusi fonetikaya misal olaraq A.Axundovun 1984-cü ildə yazdığı “Azərbaycan dilinin fonetikasi” əsərini göstərə bilərik [3]. F.Veysəlli qeyd edir ki, xüsusi fonetika nəzəri və ümumi dilçiliyin əldə etdiyi nailiyyətləri nəzərə alır və konkret bir dilin fonetik və fonoloji hadisələrinin tədqiqində onlardan istifadə edir [12, s.150].

Xüsusi fonetika olan ingilis dilinin fonetikasından bəhs etdikdə isə ilk öncə dil fərqliliyinə toxunmaq daha məqsədəuyğun olardı. Dil fərqliliyi dedikdə, sosial, tarixi, coğrafi, və ya başqa faktorlardan meydana çıxan dil sistemindəki fərqlilik nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, dil fərqliliyi fərqli situasiyaların idarə etdiyi linqvistik ifadə sistemidir [34, s.509]. Məsələn, dialektlər müəyyən regional və sosial fərqliliklər sayəsində yaranır və müəyyən semantikada, tələffüzdə və qrammatik strukturda özünü büruzə verən dil formasıdır. D.Kristal qeyd edir ki, dialektlər əsasən istifadəçi sayı çox olan dillərdə və ya sosial status fərqi yüksək olan cəmiyyətlərdə özünü göstərir [50, s.510]. O, müəyyən sosial qrupun istifadə etdiyi sözləri sosiolektlər adlandırır. Müəyyən coğrafi ərazidə yaşayan insanların istifadə etdiyi sözləri isə regiolekt adlandırır.

Bilirik ki, hər bir dil istifadəçisi özünəməxsus sözlər və ya söz birləşmələri

istifadə edə bilər. D.Kristal bu sözləri idiolekt adlandırır. Aksent isə sadəcə tələffüz ilə əlaqələndirilir və dialekti şifahi şəkildə nümayiş etdirdiyi qeyd edilir. Müəllifin fikrincə, aksent dil istifadəçisinin hansı coğrafi ərazidən və ya sosial cəmiyyətdən olduğunu göstərir [48, s.3]. Hər hansı bir dilin vahid lüğət tərkibi formalaşmadan öncə hər kəs ədəbi dildən məlumatsız şəkildə müəyyən dialektdən istifadə edirdi. Fərqli dialektlər isə özündə fərqli aksentlər ortaya çıxardır. Sonradan daha dominant dialekt rəsmi və ya standart dil forması olaraq qəbul edilir. D.Kristal “Diçilik və fonetika lüğəti” adlı kitabında qeyd edir ki, tarix boyunca sosial təbəqələr arasında yüksək təbəqənin istifadə etdiyi dil forması standartlaşmış lüğət tərkibi olaraq qəbul edilir. Standartdan kənar qalan dil vahidləri dialektləri formalaşdırır [48, s.450].

Hal-hazırda ingilis dili dünya səviyyəsində ən çox istifadə olunan dillər arasındadır və bu dilin istər fonetik, istərsə də qrammatik baxımından bir-birindən fərqlənən müxtəlif növləri vardır. Bu növlər dilin istifadə olunduğu ölkələrə görə səciyyələndirilir; məsələn, Britaniya ingiliscəsi, Amerika ingiliscəsi, Kanada ingiliscəsi, Avstraliya ingiliscəsi və s. Bu versiyaların istifadə olunduğu ölkələrdə öz standartlaşmış formaları olur. Məsələn, Böyük Britaniyada “Standart ingiliscə”, Amerikada “Ümumi Amerika ingiliscəsi” və başqaları buna misaldır. Məşhur linqvist P.Tradgill qeyd edir ki, sosial, intellektual və mədəniyyət nöqtəyi-nəzərindən ingilis dilinin istifadə olunduğu versiyalarından ən öndə gələn standart ingiliscədir [127, s.123]. Belə ki, standart ingiliscə regional aspektləri özündə ehtiva etmir və dövlət səviyyəsində, rəsmi institutlarda, məhkəmələrdə, kütləvi informasiya vasitələrində və rəsmi sənədləşmələrdə özünü büruzə verir. Nəticə etibarilə, ingilis dilinin fərqli versiyalarına uyğun şəkildə fərqli fonetik strukturu da mövcuddur. Amma bütün dünyada ən çox öyrədilən və öyrənilən versiya Britaniya ingiliscəsidir ki, bu səbəbdən ən çox öyrədilən fonetika da məhz bu versiyanın fonetikasıdır.

Tələffüz konseptinə gəldikdə isə, “Qəbul olunmuş tələffüz” (Received Pronunciation – RP) adlı termin istifadə olunur. Bu termin ilk dəfə 1869-cu ildə dilçilik elmində xüsusi yeri olan məşhur linqvist A.J.Ellis tərəfindən istifadə olunmuşdur. Lakin bu termin 1924-cü ilə qədər geniş istifadə olunmadı. 1924-cü ildə fonetika alimi D.Jones “İngilis dilinin tələffüz lüğəti” adlı kitabının ikinci nəşrində

“Qəbul olunmuş tələffüz” terminini istifadə etdikdən sonra bu terminin istifadəsi geniş vüsət almağa başladı [16]. 1922-ci ildə ingilis dilinin tələffüz baxımından bu versiyası BBC telekanalının və şirkətinin yeganə tələffüz versiyası kimi qəbul edildi. Qəbul olunmuş tələffüz II Dünya müharibəsindən sonra müəyyən tarixi dövrdə BBC tələffüzü adlandı.

Peter Roax qeyd edir ki, BBC bugünkü dövrə qədər Britanlar tərəfindən hörmət görür və xaricdə ingilis dilinin ən yaxşı modeli olaraq qəbul olunur. BBC ingiliscəsi konsepti də məhz bundan irəli gəlir. Təəssüflər olsun ki, yüksək texnologiyanın həyatımıza nüfuzu və dünya qloballaşması nəticəsində hal-hazırda Böyük Britaniya əhalisinin sadəcə 3-5%-i RP-dən istifadə edir. Böyük Britaniyada istifadəsi gedərək azalsa da, RP hələ də dünyada ən çox tədris olunan və akademik sayılan ingiliscə tələffüz versiyasıdır [109, s.89].

RP (Received Pronunciation – Qəbul olunmuş Tələffüz) başqa tələffüz versiyaları kimi bir neçə formaya malikdir. Bu formalar vaxt keçdikcə dəyişir, inkişaf edir və ya bir-birini sıradan çıxardır. Bu formalardan bəziləri digərinə nisbətdə daha sabit və ya daha dinamikdir. Qeyd edilən formaların fərqli təsnifatları verilsə də ən çox yayılmış olanı A.Kruttenden tərəfindən verilmişdir. Bu alimin fikrincə “qəbul olunmuş tələffüz” 3 formada özünü büruzə verir:

a) Konservativ RP – ən dayanıqlı və mühafizəkar formadır və daha çox yaşlı nəsil tərəfindən və müəyyən peşə və sosial qruplar tərəfindən istifadə olunur.

b) Ümumi RP – ən çox istifadə olunan və BBC tərəfindən qəbul olunmuş tələffüz formasıdır.

c) Modern RP – ən dəyişkən forma hesab olunur və daha çox gənc nəsil tərəfindən istifadə olunur.

Fərqli bir təsnifat isə Wells (1982) tərəfindən yuxarıda qeyd edilən formalardan biri çıxardılaraq verilmişdir:

a) Əsas RP – yuxarıda qeyd edilən təsnifatda ümumi və modern formaların kombinasiyasıdır. Belə ki, ən çox istifadə olunan və BBC tərəfindən qəbul olunan forma hesab olunur.

b) Yüksək təbəqəyə aid RP – daha konservativ və qədim tələffüz forması

hesab olunur. Daha çox yaşlı nəsil, yüksək təbəqə və elitar kral ailələri tərəfindən istifadə olunur [47, s.294].

İngilis dilində dil səriştəsinin əsas bölümlərindən biri olan fonetika çox vaxt fonologiya ilə qarşılaşdırılır. Fonologiya fonetikanın bir qolu olub səsləri öyrənir. Fonologiyanın vahidi fonem hesab olunur. Fonem dilin ən kiçik vahidi olub, müəyyən fərqləndirici əlamətlər məcmusudur. Fonem söz və morfemlərin səs cildini fərqləndirməyə xidmət edir. Müasir dövrün dilçiliyində geniş formada işləndiyinə baxmayaraq, fonem yenə də mübahisəli olan mühüm problemlərdən biridir. Təxminən yarım əsrlik tədqiqat tarixinə malik olsa da bu mübahisəli məsələlər istər ölkəmizdə, istərsə də xarici ölkələrdə dilçilərin diqqət mərkəzində durmuş, saysız-hesabsız tədqiqatların mövzusu olmuşdur. Fonem probleminin tarixi rus dilçisi İ.A.Boduen de Kurtenenin adı ilə səciyyələndirilir. Hal-hazırda istifadə olunan mənada fonem məsələsini ilk dəfə dilçiliyə o gətirmiş və onun ilk izahını vermişdir. İ.A.Boduen de Kurtene fonemi ilk dəfə etimoloji-morfoloji bir hadisə kimi izah etmişdir ki, onun bu fikri də şagirdi N.V.Kruşevski tərəfindən inkişaf etdirilmişdir [20, s.152]. Morfemin komponentləri kimi fonemin bir fonemdə “səs haqqında ümumi anlayış”da birləşən səslərin çoxcəhətliliyi, fonemlərin dəyişmələri (divergensiya) və əvəzlənmələrinin (alternasiyanın) əsas məsələləri bu alimlər (xüsusən, Boduen de Kurtene) tərəfindən təhlil və tədqiq edilmişdir. Boduen de Kurtenenin psixoloji izahının qəbul olunmamasına baxmayaraq, onun linqvistik təhlilləri fonologiyanın möhkəm bünövrəsini təşkil edir. Fonemin ilk tədqiqatçısı Boduen de Kurtene 1917-ci ildə çap olunmuş “Dilçiliyə giriş” (Введение в языкознание”) adlı əsərində yazmışdır: “*Biz psixikamızda mövcud olan səsin anlayışını, yəni tələffüz əməlinin eyni zamanlı mürəkkəb kompleksini və bundan alınan təəssüratı fonem adlandıracağıq*” [17, s.320].

İngilis dilində 26 hərf, 44 səs vardır. 44 səs, 26 hərf və hərf birləşmələri ilə əks olunur. 20 saitdən 12-si monofonq (təksəsli), 8-i isə diftonqdur (ikisəsli). Bu, onunla izah olunur ki, eyni bir hərf söz tərkibində tutduğu mövqedən asılı olaraq 2, 3 və ya 4 cür oxunur. Danışıq səslərinin fonemdən fərqi məsələsinə fərqli alimlər fərqli şəkildə yanaşmışdır. Ümumiyyətlə, danışıq səsi dedikdə, danışıq prosesində təzahür edən sait

və samit səslərin fonem variantları nəzərdə tutulur. Danışarkən tələffüz etdiyimiz səslərə danışiq səsləri deyilir. Bu səslər danışiq üzvlərinin köməyi ilə yaranır. Danışiqda iştirak edən səslərin bir hissəsi isə dildə sırf leksik və qrammatik mənə yaratmağa xidmət edir. Bu cür danışiq səsləri dilçilikdə fonem adlanır. Dildə mövcud olan səs variantlarının hamısı əlifbada öz əksini tapmır. Lakin bütün fonemlər isə əlifbada, habelə, yazıda əks olunur.

Fonemlərin əlamətlərindən danışarkən Ə.M.Dəmirçizadə Moskva fonoloji məktəbinin konsepsiyasını qəbul edir və fonemin əlamətlərini aşağıdakı kimi qeyd edir:

1. *“Fonem dilin müstəqil bir həlqəsidir.*
2. *Fonem sözdən ayrı deyil, ancaq söz daxilində olan mənalı dil vahididir.*
3. *Fonem dilin mənə yaradan ən kiçik vahididir.*
4. *Fonemlər sistemi hər bir dilin məxsusi əlamətlərinə görə müəyyənləşir.*
5. *Bir fonem 1, 2 hətta 3 səsdən ibarət ola bilər.*
6. *Sözdən, ifadədən və bir sıra amillərdən asılı olaraq bir fonem digər fonem çalarlığında işlədikdə yeni bir fonem formalaşması mümkündür.*
7. *Fonemlər silsiləsi qarşılıqlı cütlükdən ibarətdir”* [4, s.99].

Hamıya məlumdur ki, dil dinamikdir və xüsusilə də son illərdə qloballaşan dünyanın ortaya çıxardığı dəyişikliklər ingilis dilinin fonetikasından da yan keçmir. Bəzi sözlər zaman keçdikcə öz tələffüz formasını ya tamamilə, ya da qismən dəyişir. Bu sözlərə misal olaraq – *schedule* sözünü göstərmək olar. Plan, proqram mənasında işlədilən bu söz yunan dilindən keçmiş və orijinal olaraq – *sedyul* – kimi tələffüz olunurdu. Lakin son zamanlarda 2 fərqli tələffüz istifadə olunur. Britaniya ingiliscəsində – *şedyul*, Amerikan ingiliscəsində isə – *skedyul*. Maraqlısı budur ki, adətən belə fərqli tələffüz formalarında Britaniya ingiliscəsi daha doğru və standart sayılır amma məhz bu sözün tələffüzü Amerikan ingiliscəsi variantında daha doğru tələffüz edilir. Buna səbəb sözün orijinal yunan tələffüzünə daha yaxın olmasıdır. Daha sonrada tələffüzü dəyişən sözlərdən birisi isə iş mənasında işlədilən – *business* sözüdür. XVII əsrə qədər 3 hecalı *bizines* kimi tələffüz olunan bu söz vaxt keçdikcə 2 hecalı *biznes* formasında tələffüz olunmağa başlanmışdır. İngilis dilində *yumor*

sözü *humor* sözü 14-cü əsrin sonlarında yaranmışdır. Lakin 20-ci əsrdən etibarən bu sözün tələffüzünə *-h* səsi əlavə olunmuşdur. Tələffüzü zamanla dəyişən sözlərdən digəri isə *blush* sözüdür. Qızarmaq, utanmaq mənasında işlədilən bu söz vaxtilə qısa *-u* səsiylə tələffüz olunsa da, müasir tələffüz forması *blaş* şəklindədir.

Fonetika elmində fərqli yanaşmalar və yeni tədqiqatlar mövcud olsa da bütün qeyd olunan faktorlar bir daha sübut edir ki, səriştəli nitqə malik olmaq üçün fonetik biliklərə yaxşı yiyələnmək lazımdır. Sözsüz ki, düzgün tələffüz və intonasiya, doğru yerdə qoyulmuş vurğu və tempo səlis və səriştəli nitq yolunda ən vacib ünsürlərdəndir.

1.2. İngilis dilində sözün forma və struktur xüsusiyyətləri

Hər bir dil müəyyən vahidlər sayəsində işlənir ki, onlardan biri də sözdür. İngilis dilində dil səriştəsinin doğru şəkildə formalaşması üçün əsas söz ehtiyatının yaranması və inkişafıdır. Buna sözün formal və struktur xüsusiyyətlərini öyrənməklə nail olmaq olar. Məşhur dilçi-filosof L.Vitqenştayn bununla bağlı belə qeyd edir: “*Mənim dünyamın sərhədi sözlərimin sərhədi qədərdir*” [134, s.63]. Deməli, sözlər təkcə fikir mübadiləsi üçün vasitə rolunu deyil, həmçinin insan həyatının və kimliyinin inikası rolunu oynayır. Bu yarımfəsildə sözlərin əhəmiyyəti, habelə təsir gücü araşdırılır və ingilis dilində sözlərin formal və semantik xüsusiyyətlərinin oxşar və fərqli cəhətləri təhlil edilir və aydınlaşdırılır.

Avropada dilçilik konseptinin yerinə qrammatika elmi hesab olunmamışdan əvvəl, söz tədqiqat sahəsinin mərkəzində dayanırdı. Söz həm çox öyrənilən, həm də çox mübahisə doğuran məfhumdur. Əlbəttə, adi dil daşıyıcısı üçün söz başqa dil vahidlərindən daha tez tanınan və ən çox işlənən məfhumdur. “Sənin sözün mənə toxundu” və ya “sənə sözüm var”, “qılınc yarası sağalar, söz yarası sağalmaz”, “bu bir atalar sözüdür” misallarında istifadə olunan “söz” kəlməsi fərqli mənalarda işlənmişdir. Dil istifadəçisi bunun fərqiə varmadan “söz” kəlməsini öz nitqində istifadə edir.

Söz da dilin başqa avtosemantik vahidləri kimi ikitərəfli işarədir: forma (maddi

varlıq / ifadə edən) və ideya (məzmun / ifadə olunan). Bu nöqteyi-nəzərdən klassik dilçilik, strukturalizm və ya L.Yelmslev məktəblərindən hansına əsaslansaq, onun da terminini istifadə edə bilərik [19, s.270].

F.Veysəlli “German dilçiliyinə giriş” kitabında qeyd edir ki, dilin lüğət tərkibi müxtəlif leksik baxımdan təsnif edilə bilər:

1. Gerçəkliyə münasibətinə görə: a) konkret sözlər; b) abstrakt sözlər.
2. İşlənmə tezliyinə görə: a) çox işlənən sözlər; b) az işlənən sözlər.
3. İşlək dairəsinə görə: a) ümumişlək sözlər; b) peşə ilə bağlı sözlər; c) sahə (siyasi, iqtisadi, hüquqi və s.) terminləri.
4. Özəl və alınmaya görə: a) dilin öz sözləri; b) alınma sözlər; c) bütöv dilə məxsus sözlər; d) dialekt sözləri.
5. Zamana görə bölgü: a) arxaizmlər; b) anarxizmlər; c) neologizmlər.
6. Üslubi bölgü: a) müstəqim mənalı sözlər; b) məcazi mənada işlənən sözlər.
7. Struktur bölgü: a) sadə sözlər; b) düzəltmə sözlər; c) mürəkkəb sözlər
8. Birləşmələrdə iştirakına görə: a) sabit birləşmələr; b) sərbəst birləşmələr [11, s.16-17].

Ümumiyyətlə, ingilis dilində sözlərin quruluşu, onun morphem strukturu çox mürəkkəb və müxtəlifdir. Bunlardan bəzilərinə aydınlıq gətirək:

1. Söz ən azı bir morfemdən və ya bir fonemdən ibarətdir, məsələn, *put, this, cat, fit, set, I, pet* və s.
2. Söz həmçinin iki müstəqil morfemlidir. Məsələn, *ladybug, schoolboy, blueberry* və s.
3. Sözdə ən azı bir leksik morphem iştirak etməlidir. Məsələn, *care for, give up, put out, look through* və s. Burada *for, up, out, through* ayrılıqda cümlə üzvü kimi işlənmir və sual tələb etmir.
4. Sözdə bir asılı leksik morphem və bir və ya bir neçə asılı qrammatik morphem iştirak edə bilər. Qrammatik morphemlər sözdəyişdirici (məs., *-s, -t, -ed, -ing* və s.) və sözdüzəldici (məs., *-er, -able, -ous, -ant, -ly* və s.) olmaqla iki yerə bölünür. İngilis dilində sözün əmələ gəlməsində mürəkkəb və düzəltmə sözlər çox fəaldır.
5. İngilis dilində mürəkkəb sözlər, tərkiblər (compound and composite words)

minimum iki leksik morfevdən, maksimum isə bir neçə morfevdən ibarət ola bilər. Məsələn, *public eye, imagination run wild, speaking skills, to be hungry, to be happy, to eat like a horse* və s.

6. Tərkiplərdən biri də cümlə fikir birliyinin bir söz halında istifadə edilməsidir ki, bu da danışmada qənaət prinsipinin, habelə danışanlar arasında yaxınlıq münasibətinin tələbi ilə həyata keçirilir. Məsələn, *What makes you angry? – Being hungry.*

7. Düzəltmə sözlər İngilis dilində bir leksik morfevdən və bir və ya bir neçə sözdüzəldici morfevdən ibarət ola bilər. Araya sözdəyişdirici morfem də daxil ola bilər. Leksik morfem eyni zamanda morfoloji funksiya yerinə yetirə bilər, yəni bir sözdən başqa bir söz yarana bilər. Bu sözdüzəldici morfevləri affiks adı altında təsnif edirlər. Bu affikslərə prefiks, suffiks və infiks daxildir.

a) Prefiks sözün əvvəlində gələrək yeni söz yaradan affiks növüdür. Prefikslə və ya prefiksləşmiş sözlərlə yaranan düzəltmə sözlərə misal olaraq *misbehave, misunderstand, impolite, unjustice, incapable, irresponsible* və s. kimi sözləri göstərə bilərik.

b) Suffiks sözün sonunda gələrək yeni söz yaradan affiks növüdür. Suffikslə və suffiksləşmiş sözlərlə yaranan düzəltmə sözlərə misal olaraq *bravely, understandable, respectful, golden, assistant, modernism* və s. kimi sözləri göstərə bilərik.

c) İnfiks sözün ortasında gələrək yeni söz yaradan affiks növüdür. İnfikslə yaranan düzəltmə sözlərə misal olaraq *mother-in-law, spoonsful, passersby, father-in-law* və s. kimi sözləri göstərə bilərik.

d) Həm prefiks, həm də suffikslə yaranan düzəltmə sözlərə misal olaraq *impoliteness, disrespectful, irresposibility, dishonesty, unemployment* və s. kimi sözləri göstərə bilərik.

İngilis dilində söz heç bir şəkilçi olmadan da bir sinifdən o birinə keçə bilər. Buna ingilis dilçiliyində konversiya hadisəsi deyilir. Məsələn, *bridge-to bridge, to form-a form, a deer- some deer* və s.

Germanistikada E.Koseriunun bölgüsü son illər ərzində daha çox tərəfdar

qazanır. Bu məşhur linqvistə görə söz öz kateqorial mənasını dəyişirsə (məsələn, to look – a look) və yeni sözlərin yaranmasında bir və ya bir neçə leksem iştirak edirsə (məsələn, keep və house keeper), bu halda yeni söz yaranmasından danışıla bilər [46, s.109-110].

Bu nöqtəyi-nəzərdən E.Koseriu söz yaranmasının üç başlıca növünü göstərir:

1. Kompozitlər (mürəkkəblər). Burada iki və daha artıq leksem iştirak edir və onlardan biri, bir qayda olaraq, sonuncusu, yaranan yeni sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu müəyyənləşdirir (məs.: to pass+a word → a password);

2. Düzəltmə sözlər. Bu sözlər bir leksemə əsaslanır, sadəcə sözün növünü dəyişir. Düzəltmə sözlər əlavə morfemin köməyiylə (məs.: small → smaller), eyni zamanda morfemsiz də düzələ bilər (məs.: to play → play)

3. Modifikasiya. Bu sözlər də bir leksemə əsaslanır, lakin morfem əlavə etməklə dəyişikliyə uğrasa da, sözün növü dəyişmir (məs.: hidden ← hide; sweetest ← sweet) və s. [46, s.113-114].

Dünyanın bütün dillərində sözün mənası müəyyən bir tarixi zaman kəsiyində dəyişir və inkişaf edir. Burada əsas odur ki, dil işarəsi (söz) formal baxımdan o qədər da dəyişmir, dəyişən əsas sözün mənası olur. Məna dəyişməsi müxtəlif perspektivdən qruplaşdırıla bilər:

1. Mənanın bir müddət sonra genişlənməsi. Məsələn, “to arrive” feli əvvəllər sahilə çatmaq mənasında işlədilirdisə, hal-hazırda ümumi mənada gəlib çatmaq mənasında işlənir .

2. Mənanın müəyyən tarixi dövrdən sonra daralması. Məsələn, “undertaker” sözünün ilkin mənası sahibkar idi, bu gün isə meyit basdıran deməkdir.

3. Mənanın yaxşı yöndə dəyişməsi. Məsələn: “marsshale” sözü bir zamanlar ata baxan, mehtər mənasını daşıyırdısa, hal-hazırda “marsshall” yüksək hərbi rütbə və ya “ministr” sözünün ilkin mənası xidmətçi idisə, bu gün “minister” sözü nazir mənasında işlənir.

4. Mənanın pis yöndə dəyişməsi. Məsələn, əvvəllər “Wip” sözü arvad demək idi, amma hal-hazırda “Weib” əxlaqsız qadın mənasında işlədilir.

Sözsüz ki, hər hansı bir millətin milli mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də

məhz həmin dildə gerçəkləşən gözəl nitqdir. Gözəl nitq üçün isə, əsasən, iki şərt tələb olunur:

1. Dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, yəni hər hansı bir fikri ifadə etmək imkanının geniş olması.

2. Bu dildə danışanın yüksək hazırlığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi.

Hər iki şərtə ən vacib ünsür sözdür. Söz ehtiyatının genişliyi və səlisliyi səriştəli nitqin açar komponentidir.

1.3. Dil səriştəsinin qrammatik komponenti

Qrammatikasız dil təsəvvür etmək mümkün olmadığından dil bilikləri dedikdə qrammatik bilgilərin də nəzərdə tutulması heç də təsadüfi deyildir. A.P.Martini yazırdı ki, yaxşı fəlsəfənin yarısını yaxşı qrammatika təşkil edir [93, s.48-49]. Səriştəli nitqə nail olmaq üçün qrammatik qaydalara hakim olmaq son dərəcə vacib məsələdir. Bu yarım fəsil keçmişdən bu günə kimi qrammatikanın dil səriştəsindəki yeri və dilöyrənmədə ona müxtəlif yanaşmaları təhlil və tədqiq edir.

F.Y.Veysəllinin məşhur “German dilçiliyinə giriş” kitabında qeyd etdiyi kimi, ənənəvi qrammatika bir elm sahəsi olaraq çoxşaxəli və rəngarəng bilgilər tarixidir və bu tarixin dərin mərhələlərində hələ də açılmamış qapılar, ziddiyyətli məsələlər qalmışdır [11, s.16]. Sürətlə dəyişən dünyamızda hər şey dəyişdiyi kimi dilçilik elmi də, xüsusilə qrammatika sahəsi ilk yarandığı gündən indiki dövrə qədər xeyli dəyişmiş, fərqli meyillər, yeni tendensiyalar, mövzulara müxtəlif yanaşmalar ortaya çıxmışdır. Qrammatikanı bir elm sahəsi kimi daha dəqiq və ətraflı öyrənmək, araşdırmaq və analiz etmək üçün, sözsüz, onun bünövrəsi qoyulduğu andan hal-hazırkı vəziyyətinə qədər keçdiyi zaman yoluna nəzər yetirmək lazımdır.

Hər hansı bir fenomenin və ya konseptin istər tarixi inkişafını, istərsə də strukturunu analiz etməkdən əvvəl başlanğıc olaraq, həmin fenomenin nə olduğuna, nəyi ifadə etdiyinə nəzər salmaq lazımdır. Belə ki, ilk öncə qrammatika nədir, qrammatikaya müxtəlif yanaşmalar hansı şəkildədir deyə diqqət yetirək. Qrammatika

termini qədim yunan sözü olan grammatikē sözündən götürülmüşdür. ‘Gram’ yazı, yazılmış, ‘tikē’ isə incəsənət deməkdir, bütövlükdə ‘grammatikē’ yazının incəsənəti mənasına gəlib çıxır. Qədim Yunanıstanda və qədim Romada grammatikē və grammatika terminləri bütövlükdə dilçilik elmini əhatə edən bir sahə kimi başa düşülsə də, erkən orta əsrlərdə grammatika Latin dilinin öyrənilməsi kimi qeydə alınmağa başladı. İngiltərədə bu fikir XVI əsrin sonlarına qədər davam etdi və Latin dilinin grammatikası məktəblərdə tədris olunan yeganə grammatika idi. Bu dövrə qədər İngilis dilinin grammatikası barəsində düşünülməmişdir.

İngilis dilinin grammatikası haqqında ilk kitab 1585-ci ildə Vilyam Bullokar tərəfindən yazılmış “İngilis dili üçün yığcam grammatika” kitabı (Bref Grammar for English) oldu [133]. Amma ən təsiredici və daha çox marağa səbəb olan kitab 1762-ci ildə dərc olunan və müəllifi R.Louz olan “İngilis dilinin grammatikasına qısa giriş” (Short Introduction to English Grammar) adlı kitab idi. Bu kitabla ilk dəfə preskriptiv, yəni normativ grammatika erası başladı. Preskriptiv grammatikaya üstünlük verən alimin fikrincə, grammatika dilin düzgün istifadə qaydaları haqqında elmdir, və onun məqsədi müəyyən dövrdəki aktual istifadəsini deyil, hansı istifadənin daha doğru olduğunu araşdırmaqdır.

Dilçilik tarixi dövr baxımından müxtəlif mərhələlərə bölünür ki bu mərhələlərdə müvafiq olaraq dilçiliyin obyektı fərqli mövzular olmuşdur. Erkən dövrlərdə Avropa dilçilik məktəbində, daha dəqiq desək Qədim Yunanıstanda dili tanrıların bir hədiyyəsi kimi qəbul edirdilər (Platon), yaxud da ruhlar qrupunun yaratdığı bir istehlak kimi başa düşürdülər (Aristotel). Bu dövrdə diqqət mərkəzində dilin mexanizmləri və ya strukturu deyil, sadəcə dil fenomeni idi. Bununla yanaşı, qədim yunanlar və romalılar sözlərin təbiəti ilə bağlı müxtəlif araşdırmalar aparmış və hələ də istifadə olunan isim, fel, sifət və s. kimi geniş leksik kateqoriyaları dilçiliyə gətirmişlər.

Qədim grammatikadan danışarkən Hindistanın bu sahədə xidmətlərini qeyd etməmək mümkün deyil. Eramızdan əvvəl IV əsrdə yaşamış hindistanlı alim Panini öz dövründən əvvəlki zamanların da grammatikası haqqında məlumat verərək, sanskrit dilinin fonetik qurumunu daha dərinədən açıqlamışdır. Panininin böyük əməyi

ilə sanskritin kəşfi nəinki yeni dilin strukturunu öyrənməyə şərait yaratdı, həmçinin Hindistanın zəngin qrammatika ənənəsini araşdırmağa köməklik etdi.

V və X əsrlərdə demək olar ki, dilçilik sahəsi öz qaranlıq illərini yaşamış və əvvəlki statusunu qazanmaq üçün ən yavaş hərəkət edən bir elm institutu olmuşdur. Bu əsrlər ərzində dil fenomeni öyrənilməsi vacib olmayan bir elm sahəsi kimi qələmə verilmiş, və ona daha çox din sahəsi kimi baxılmışdır. XV əsrdə Stefen Skrop və Antoni Vudvil öyrənməni, xüsusilə də dil öyrənməni daxili inkişaf adlandıraraq buna yalnız bu elmləri araşdıraraq və öyrənərək nail olmaqdan bəhs edirdilər. Beləliklə, intibah dövrü ilə bu tənəzzülə son qoyulmuş və XVIII əsrdən etibarən dilçilik müstəvisində bir çox yeni istiqamətlər meydana gəlmişdir. Bəzi alimlər, məsələn, C.Svift, dildə yaranan köklü yeni meyillərin qarşısını almaq üçün dəyişiklikləri azaltmaqla müəyyən dili stabilləşdirməyə çalışmışlar [124, s.42]. Bu stabilləşmənin bir parçası kimi standart leksika və yazı formasının yaradılması idi. Ədəbi dili dialektdən ayırmaq da qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri idi. Lakin XVIII əsrdə dil stabilləşdirilməsinin əsas məqsədi dildə standart elmi qrammatikanın yaradılması idi. C.Svift qeyd edirdi ki, tamamilə mükəmməl olmayan qrammatika dəyişkən qrammatikadan daha yaxşıdır. Bütün deyilənləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, tarix boyunca bütün alimlər və ya dilşünaslar az və ya çox dərəcədə qrammatikanın nə olduğunu bilir və öz fərziyyələrini irəli sürürdülər. Amma qrammatikanın təbiəti ilə bağlı dəqiq tərif vermək bir az çətin görünürdü. XX əsrə qədər dilçilik elminin əsas qayəsini qrammatika təşkil edirdi və bu minvalla, qrammatika alimləri elə təsiredici qüvvəyə malik oldular ki, dilçilik sahəsi qrammatika kimi tanınmağa başladı [124, s.42-43]. Yalnız XX əsrin 60-cı illərində müasir linqvistikanın atası hesab olunan Ferdinand de Sössür özündən əvvəlki linqvistlərdən fərqli olaraq qrammatika elmini bütövlükdə dilçilik elmi kimi qələmə almadı. Onun bu fikirləri öz dövrünün məhsulu idi, nəticə etibararı ilə Ferdinand de Sössür qrammatikanı dilin ideallaşdırılmış forması kimi qələmə verən XVIII və XIX əsr linqvistləri ilə və neo-qrammatika alimləri ilə mübarizə aparırdı. F. de Sössürə görə dil danışmaq və yazı sayəsində həyata keçir və qrammatika ayrıca bir elm sahəsi kimi dilçilikdən qopa bilməz [116, s.81].

Yuxarıda qeyd edilən qrammatika haqqında yeni, müasir düşüncə yalnız XIX

əsrdə elmi deskriptiv qrammatikanın yaranması ilə meydana gəldi. Deskriptiv qrammatikanın tərəfdarı olan dilşünaslar qrammatikanın dilin strukturunun sistematik təsviri olduğunu irəli sürürdülər. Struktural deskriptiv dilçiliyin yaranması ilə bərabər qrammatika müəyyən zaman kəsiyində müəyyən dilin söz strukturu və söz sıralaması mənasını verməyə başladı. Onlardan fərqli olaraq transformasional-generativ qrammatika alimləri qrammatikanı cümlələri tələffüz etmək üçün bir mexanizm adlandırırlar. Belə ki, qrammatikaya aktual tərif vermək pragmatik faktorlarla müəyyənləşdirilir. Ümumilikdə, müəyyən dildə danışmağı və yazmağı öyrənmək istəyən həmin dilin qaydalar toplusuna diqqət ayırır, dilin strukturunu öyrənmək istəyən dili formalaşdıran amilləri və onların əlaqəsini öyrənməyə çalışır və sonda, həmin dilin istifadəçilərinin fikirlərini necə ötürməsinə və qəbul etməsinə öyrənmək istəyən istifadə olunan qaydaların təbiəti və istifadəsi ilə maraqlanır. Belə ki, qrammatikanın əsas olaraq iki növündən bəhs edilir – praktiki və nəzəri qrammatika. Praktiki qrammatika dil strukturunun istifadəsi haqqında praktiki qaydaları təqdim etsə də, nəzəri qrammatika dilçiliyin və dilçilik məktəbləri və yanaşmalarının ümumi prinsipləri əsasında dil strukturunun analizi haqqında bilikləri dil müstəvisinə yatırır. Tarix boyunca, ingilis dilinin qrammatikası ümumi məqsədlərinə və hədəflərinə uyğun olaraq bu növlərə ayrılır: a) ənənəvi qrammatika (preskriptiv və struktural olmayan deskriptiv qrammatika), b) struktural deskriptiv qrammatika və c) transformasional-generativ qrammatika.

İllər ərzində qrammatika konseptinə verilmiş izahlar arasında ən çox diqqət cəlb edən 1954-cü ildə Nelson Françisin “Qrammatikanın üç mənası” (The Three Meanings of Grammar) adlı kitabında verdiyi təriflərdir. Birinci mənada müəllif qrammatikanı dildə olan sözlərin müəyyən məna kəsb etməsi üçün bir-birini əvəzləməsi qaydaları adlandırmışdır. Burada qeyd edilən qaydalar şüurlu şəkildə öyrənilmiş deyil, 5-6 yaşlarında uşağın istifadə etdiyi dil nəzərdə tutulurdu. İkinci mənada qrammatika linqvistikanın bir qolu kimi analiz edilir və onun mənası dilin quruluşu, strukturu, tərkibi sayəsində açıqlanır. Müəllifin fikrincə, necə ki, Nyuton qravitasiyanı kəşf edənə qədər qravitasiya mövcud idi, eləcə də qrammatika tarixi bir elm kimi araşdırılmamışdan qabaq qrammatika elmi mövcud idi. Üçüncü mənada

qrammatika dil etiketi mənasında işlədilir. F.Nelsonun fikrincə, ikinci mənada qrammatikanın düzgün öyrədilməsi birinci mənada qrammatikanın istifadəsini səriştəli edər və üçüncü mənada qrammatika da üslubları inkişaf etdirər [97, s.300-301].

Hal-hazırda qrammatika sahəsində yeni tendensiyalar bir-birini əvəz edir. Vaxtilə dil öyrənmədə əsas nüans götürülən qrammatika və hər hansı bir dilin tədrisində dominant metod olan qrammatika-tərcümə metodu yavaş-yavaş öz aktuallığını itirərək dil qrammatikasından kommunikativ qrammatikaya keçid dövrü başlamışdır. Buna səbəb olaraq dünya qloballaşmasını götürən filoloqlar və müəllimlər bugünkü dövrdə bəzən qrammatikaya soyuq yanaşır. Bugünkü dövrün dilçilik müstəvisində böyük müzakirələrə səbəb olan mövzu isə qrammatikanın hansı növünün dil öyrənmə və öyrətmədə əsas götürülməsi ilə bağlıdır.

A.L.Kohli [86, s.116] qeyd edir ki, qrammatika elə bir görünməz qüvvədir ki bizə doğru şəkildə cümlə qurmağa bələdçilik edir. Dili iradi və ya qeyri-iradi şəkildə öyrənməyindən asılı olmayaraq hər bir dil istifadəçisi həmin dilin qrammatikasından xəbərdar olur. Lakin burada iki fərqli konsepsiyanı nəzərə almaq lazımdır. A.L.Kohli qrammatik biliklərin istifadəsini təsvir etmək üçün çox maraqlı analoq irəli sürmüşdür. Müəllif yazır: *“İki maşın sürücüsü təsəvvür edin. Birinci sürücü maşın idarə etməyi bilir, amma mühərrikin necə çalışdığı haqqında heç bir informasiyası yoxdur. Belə ki, mühərrikin və ya maşının hər hansı bir hissəsində problem yarandıqda sürücü özünü əlacsız hiss edir və problemi özü həll edə bilmir. İkinci sürücü isə həm maşını idarə etməyi, həm də maşının mühərrik sisteminin necə çalışdığı haqqında dolğun fikrə sahibdir. Və hər hansı problem yarandıqda problemin mənbəyini daha tez qavrayır və həll edir”* [86, s.117]. İstifadə etdiyi dilin qrammatikasını bilən dil istifadəçisi təsvir olunmuş ikinci sürücüyə bənzəyir. Dil istifadəsi zamanı ortaya çıxan hər hansı anlaşılmazlıq zamanı qrammatik biliyi onun köməyinə çatır. Buna görə də, daha effektiv və səriştəli nitq əldə etmək üçün həmin dilin qrammatikasını bilmək çox vacibdir. Məişət üslubunda danışıq üçün bəsit qrammatik biliklər və ya qeyri-iradi mənimsənilmiş qrammatik biliklər kifayət etsə də, özünü dilçilik sahəsində, eyni zamanda ritorika sahəsində inkişaf etdirmək istəyən

dil istifadəçisi dil səriştəsinin ən vacib komponenti sayılan qrammatika sahəsini dərindən tədqiq və təhlil etməlidir.

Bu gün qrammatikanın ümumi tipologiyasını vermək o qədər də asan deyildir, çünki hər bir yeni yanaşma yeni fikir və yeni istiqamət deməkdir. F.Veysəllinin fikrincə, hazırda aşağıdakı qrammatikaları fərqləndirirlər: 1. Səriştə qrammatikası, və ya başqa sözlə desək, dil bilgisinin modelinin hazırlanması. Hər bir dilin faktları toplanır və şərh olunur ki, bu da 2. Korpus qrammatikasına qarşı qoyulur. 3. Nəzəri qrammatika hər bir dilin qrammatik strukturunu obyektiv təsvir etmək “nə üçün?” sualına tutarlı cavablar vermək məsələləri ilə məşğul olur. Metodiki baxımdan bu qrammatika sinxron aspektdə faktları təsvir etməklə normativ qrammatika qarşı qoyulur. 4. Normativ qrammatika dildən normaya uyğun istifadə etmək qaydalarını işləyib hazırlayır, “necə?” və “nə cür?” suallarına cavab tapır. Bundan başqa 5. Ümumi qrammatika, 6. Asılılıq qrammatikası, 7. Funksional qrammatika, mənanı əsas götürən, 8. Törəmə-transformasional qrammatika və 9. Valentlik qrammatikası fərqləndirilir. Ümumi qrammatika yer üzündə istifadə olunan bütün dillərə məxsus ümumi cəhətləri öyrənir və universal qaydalar sxemi tərtib edir. Buna qarşı qoyulan qrammatika isə xüsusi qrammatika adlanır. Hər hansı başqa dillə müqayisə edilmədən və ya başqa dilə istinad edilmədən müəyyən bir dilin sistem və struktur xüsusiyyətlərini tədqiq etdikdə biz xüsusi qrammatika ilə məşğul olmuş oluruq. Amerikan dilçiliyində geniş yayılmış deskriptiv qrammatikanı buraya aid etmək olar. Z.Hərris deskriptiv təsvirin qarşısında duran vəzifələri belə müəyyənləşdirir: dilçi ən kiçik dil vahidi müəyyən etməli, onu danışıq aktından ayrı götürməli, onları n dildə paylanması (distribusiyası) müəyyən edilməli və qrupların hər biri geniş təsvir olunmalıdır [74, s.118]. Bu qrammatikanın bir növü kimi assosiativ qrammatikanı misal gətirmək olar. Bu mənadan çıxış etməklə sözlər arasında əlaqə yaratmaq deməkdir. Flektiv dillərdə bu əlaqə söz kökünün eyniliyi ilə şərtlənir. Məsələn, ingilis dilində “to travel” (səyahət etmək), “travelling” (səyahət), “travel over” (qət etmək), “traveller” (səyahətçi) və s. Kimi sözlərin kökündə “travel” (səyahət) mənasını verən söz kökü iştirak edir. Bundan başqa, eyni zamanda, 10. Konfrontativ, yəni frontal qarşılaşmalar qrammatikası və 11. Kontrastiv, yəni yalnız fərqləri üzə çıxardan

qrammatikalar da fərqləndirilir [12, s.131-132].

Tarix boyunca dil öyrənmə və öyrətmədə ən vacib ünsür qrammatika hesab edilmişdir. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, hal-hazırda dil səriştəsi dedikdə ümumi dil bilikləri və dildən istifadə bacarığı deyil, çox zaman qrammatik bilgiler nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən də dil səriştəsi konsepti ilə yanaşı dilçilik sahəsində qrammatik səriştə konsepti də meydana gəlmişdir. A. Radford qeyd edir ki, qrammatik səriştə dedikdə, dil istifadəçisinin ümumilikdə dil bilikləri və üç əsas dil bacarığına malik olması nəzərdə tutulur. Onun fikrincə, üç əsas dil bacarığına sintaktik, semantik və fonoloji normalara düzgün riayət etmə bacarığı daxildir. Bu yanaşma haqqında daha ətraflı növbəti paraqraflarda qeyd edilmişdir [105, s.6-7].

Hazırda ən geniş yayılmış qrammatika törəmə qrammatikasıdır. N.Xomskinin adı ilə bağlı olan və onun işləyib hazırladığı törəmə qrammatikası ətraflı şəkildə F.Veysəllinin kitabında verilmişdir [12, s.240-245]. Onun fikrincə, əsas məsələ qrammatikanın dildə danışanın anlamını adekvat şəkildə necə modelləşdirə bilməsindən ibarətdir. Burada 3 növ adekvatlıq fərqləndirilir və bu adekvatlıqlar özlüyündə iyerarxiya yaradır: müşahidə, deskriptiv və izahat adekvatlığı. Sıra ilə əvvəlcə mətnə faktların müşahidəsinə yer verilir. Deskriptiv adekvatlıq danışanın dil səriştəsini düzgün şərh edəndə qrammatika hesab olunur. İzahat adekvatlığı elə bir nəzəriyyə tələb edir ki, o, verilmiş ilkin dil faktlarının qrammatik cəhətdən düzgünlüyünü göstərsin, başqa sözlə o, dilin forması haqqında danışsın. N.Xomski bunu yalnız törəmə (generative) qrammatikanın edə biləcəyini irəli sürür [40, s.183]. O iddia edir ki, törəmə qrammatikası dedikdə, dilin istehsalı (production) və qəbul edilməsində (perception) aktual işlənməsinin (performance) əsasında duran danışanın-dinləyənin daxili səriştəsinin (competence) təsviri başa düşülür. Generativ qrammatika qeyri-məhdud sahə üzrə dilin fonetik və semantik representasiyalarının birliyini səciyyələndirir, beləliklə, bu, danışanın və dinləyənin daxili səriştəsi ilə birləşən və aktual ifadə etməni müəyyənləşdirən saysız faktorların abstraksiyada söyləmləri necə şərh etdiyini ehtiva edir [76, s.2].

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil istifadəçisinin İngilis dilinin qrammatikasını hərtərəfli şəkildə tədqiq edib müəyyən

doğru nəticəyə varması digər dillərə, məsələn, fransız və ya italyan dilinə nisbətə daha çətinidir. F.Veysəllinin tərcümə etdiyi Saymon Potterin “Dilimiz” kitabında da qeyd edildiyi kimi italyan dilinin təmizliyini qoruyub saxlamaq üçün İtaliyanın Florensiya şəhərində 1582-ci ildə Accademia della Crusca adlı akademiya yaradılmışdır. Eynilə fransız dilçiliyi ilə əlaqədar bütün suallara cavab verən və Fransada 1635-ci ildə əsası qoyulan The Academie française (Azərbaycan dilində: Fransız dili akademiyası) fəaliyyət göstərməkdədir [137, s.106]. İngilis dilindəki paradokslara və suallara cavab axtaran bir çox ictimai qurum mövcud olsa da, təəssüf ki, bu cür nüfuzlu dilçilik akademiyaları olmadığından bir çox suallara dəqiq cavab tapmaq çox çətin, bəzən isə hətta qeyri-mümkün olur. Eyni problem başqa mənbədə də qeyd olunur: *“Fransız dili nizamlanmış qrammatikaya sahibdir, İngilis dili isə sənin istədiyini kimi danışa biləcəyin qədər sərbəstdir”* [89, s.80]. İngilis dilində müəyyən standartlaşmış qrammatik normalar mövcud olsa da, bu normalar istər dil öyrənmədə, istərsə də dil öyrətmədə asanlıqla pozulur və dil normaları ilə məşğul olan hər hansı dövlət qurumu olmadığı üçün nəyin doğru, nəyin yanlış istifadə edildiyi ilə bağlı sonsuz müzakirələr yaranır.

1.4. İngilis dilində sintaktik səviyyənin əsas əlamətləri

Bir qayda olaraq sintaksisi cümlələr haqqında təlim kimi dəyərləndirirlər. Məqsəddən asılı olaraq tarix boyunca sintaksisinin müxtəlif növləri müəyyənləşdirilmiş və o, fərqli yönərdən şərh olunmuşdur. Bütün bunları nəzərə alaraq bu yarım-fəsil sintaktik səviyyənin spesifik xüsusiyyətlərini, sintaktik vahidlərin qarşılıqlı münasibətini, sintaktik əlaqə vasitələrini və sintaktik vahidlərin işlənməsində özünü göstərən qanunauyğunluqları işıqlandırır.

Dilin sintaktik bölməsinə müxtəlif alimlər təmsil etdikləri məktəblərin və cərəyanların nəzəri konsepsiyalarına uyğun olaraq fərqli prizmalardan yanaşmışlar. XIX əsrin ikinci yarısına qədər sintaksis bir individual sahə kimi dəqiq araşdırılmasa da, bu dövrdən etibarən tədqiqatçıların dilin sintaktik layına diqqət ayırmağa başladılar. Buna ən gözəl nümunə kimi Y.Qrimmin (1785-1863) dördcildli “Deutsche

Grammatik” adlı fundamental kitabının 1133 səhifədən ibarət 4-cü cildini tamamilə sintaksisə ayırmasını göstərə bilərik. Kitabın ilk nəşri 1919-cu ildə və 2-ci nəşri isə 1922-ci ildə tamamlanmışdır. F.Veysəlli “German dilçiliyinə giriş” kitabında qeyd edir ki, Y.Qrimm həmin kitabın birinci nəşrində səs təlimindən bəhs etməyib, yalnız ikinci nəşrə “Hərflərdən” başlığı altında kitaba daxil etmişdir [11, s.107]. Hərflərlə səsləri fərqləndirə bilməməsi sonralar Y.Qrimm kimi məşhur dilçinin ciddi qüsuru kimi dilçiliyə həkk olundu. Bundan başqa məşhur linqvist H.Paul (1896-1921) da 5 cildlik dilçilik kitabının 3-cü və 4-cü cildlərini, demək olar ki, bütövlükdə dilin sintaktik layına həsr etmişdir. Kitabın ilk nəşri 1916-1920-ci illərdə nəşr olunsa da müəllifin ölümündən sonra da 1959-cu ildə 5-ci nəşri işıq üzü görmüşdür. Kitabda sintaksisin bir konsept kimi nəyi ifadə etməsi, obyekt, komponentləri və onlar arasındakı əlaqələr qeyd etdiyimiz kimi fərqli aspektlərdən tədqiq olunmuşdur. Onların bir qismini işıqlandırmaq məqsədəuyğun olardı.

Rus dilçisi A.M.Peşkovski sintaksisdə bir dönüm nöqtəsinin əsasını qoymuşdur. O sintaksisi söz birləşmələrinin formalarını öyrənən qrammatik bölmə adlandırmışdır və buna əsas olaraq cümlənin səslənməsini götürmüşdür [21, s.116]. Amerikan linqvisti L.Blumfeld isə sintaksisi sözləmlərin ardıcılığını öyrənən bir elm sahəsi kimi qəbul edirdi. Digər alimlər də cümlədəki sözlərin bir-birilə əlaqəyə girməsini və cümlələr arasındakı münasibətləri öyrənən sahəni sintaksis kimi qəbul edirdilər.

Geniş prizmadan yanaşdıqda, müəyyən danışmaq aktında dil vahidlərinin sintaqmatik oxda sıralanması qaydalarını tədqiq edən elmə sintaksis adını vermək olar. Bu məqamda iki məsələ xüsusi vurğulanmalıdır, struktur əlaqələrinin tədqiqi və semantik əlaqələrin tədqiqi. Belə ki, sintaksis söz birləşmələrinin quruluş (struktur) xüsusiyyətlərini, semantik (məna) xüsusiyyətlərini və praqmatik (istifadə) xüsusiyyətlərini öyrənir. Əlbəttə ki, bu sintaksisin geniş formada şərhidir. Ayrı-ayrı dilçilərin yanaşmasına diqqət yetirsək xeyli spesifik özəlliklərlə qarşılaşarıq. Lakin bu spesifik özəlliklər haradasa eyni ortaq nöqtədə qovuşur ki, bu nöqtə də sintaksisin obyektinin cümlə olmasından ibarətdir. Çünki F.Veysəllinin də qeyd etdiyi kimi sintaksisi ənənəvi olaraq cümlə haqqında təlim kimi müəyyənləşdirirlər.

F. de Sössür dixotomiyasından bu məsələyə yanaşdıqda görürük ki, cümlənin ifadə tərəfi onun daha çox strukturunu (signifie), məna tərəfi isə onun semantikasını təşkil etməlidir (signifiant). Dil vahidi kimi cümlənin konstruksiyası, danışığ vahidi kimi onun konkret situasiyalarda reallaşması ola bilər. F.de Sössürün bu yanaşması irəlidə səriştə və istifadə konsepsiyalarını fərqləndirməyə zəmin yaradır. Der Grose Brokkhaus qeyd edir: “*Sintaksis grammatikanın bir hissəsi olub, cümlənin (baş və budaq cümlənin) sintaktik quruluşu və üzvlənməsilə məşğul olur*” [11, s.29]. Buna bənzər tərif Duden-Leksikon tərəfindən də verilmişdir: “*Grammatikada cümlənin quruluşunu və üzvlənməsini öyrənən hissəyə sintaksis deyilir*” [11, s.1-2].

Tədqiqat metoduna görə sintaksisin üç formasını fərqləndirirlər. Bunlar formal, psixoloji və məzmun sintaksisləridir. Formal sintaksis cümlənin formal xüsusiyyətlərini aşkar edir, psixoloji metod cümlənin qurulmasını natiqin psixoloji proseslərinin ifadəsi kimi nəzərə alır və məzmun sintaksisi isə ünsiyyətdə cümlənin yerinə yetirdiyi fərqli funksiyaları təhlil və tədqiq edir. Məqsəddən asılı olaraq isə lap qədimdən sintaksisin təsviri, tarixi, müqayisəli və izahedici növlərini qeyd edirlər. [9, s.3].

Sintaktik əlaqələrə gəldikdə isə, F.Veysəlli qeyd edir ki, german dillərində əsasən üç növ sintaktik əlaqə fərqləndirilir: uzlaşma, idarə və yanaşma. Uzlaşma əlaqəsi mübtədə və xəbər arasında olur [11, s.45]. Məsələn, *I play the violin / She plays the violin. There is a system / There are systems.*

Göründüyü kimi tabe olunan söz tabe edən sözün tələbinə uyğun olaraq onunla uzlaşır. Bildiyimiz kimi, idarə əlaqəsini özünü hal şəkilçiləri ilə bürüzə verir. Lakin həm ingilis, həm də alman dilində isimlərin hansı hala məxsus olduğunu sözlərinə görə də müəyyənləşdirə bildiyimiz üçün burada iki forma nəzərə çarpır. Məsələn,

Your information is so credible / Give that book to me / I am going to travel to Japan. Ich gab dir das Buch / Sie ist aus Berlin.

Son olaraq yanaşma əlaqəsinin heç bir konkret göstəricisi yoxdur və Azərbaycan dilində I növ təyini söz birləşməsiylə üst-üstə düşür. Məsələn, *an informative book, a splendid painting, die schöne frau, das gut Buch.*

Lakin Noam Xomskinin nəzəriyyələrindən sonra grammatikanın, o cümlədən,

sintaksisin xarakterik özəllikləri fərqli perspektivdən təsvir olunmağa başladı. N.Xomski qrammatikanın əsasının sonu olan və ya olmayan cümlələr sistemi olduğunu irəli sürürdü [40, s.28]. Onun fikrincə, müəyyən dildə sonu olan qrammatik qaydalar sayəsində sonsuz sayda cümlə tərtib etmək mümkündür. Bu nəzəriyyəni N.Xomski törəmə qrammatikası adlandırır və qeyd olunan bu sonlu sayda qrammatik qaydaları sonsuz sayda cümlələrə uyğun olaraq ümumiləşdirməyi dilçinin vəzifəsi olduğunu qeyd edirdi. F.Veysəlli qeyd edir ki, törəmə qrammatikasına əsasən cümlələr iki formada, sintaktik və fonoloji formada tədqiq oluna bilər. Söz ardıcılığı kimi sintaktik baxımdan, fonem ardıcılığı kimi fonoloji baxımdan araşdırıla bilər [40, s.62].

Hər hansı xarici dili öyrənərkən, demək olar ki, ən çox diqqət edilən komponent sintaktik səviyyədir. Çünki dil istifadəçisi ilk növbədə həmin dildə ünsiyyətə girmək istəyir. Səriştəli ünsiyyət üçün tələb olunan lazım olan məlumatı ötürmək və ötürülən məlumatı başa deməkdir. Bu informasiya mübadiləsi cümlələr sayəsində həyata keçirilir. Dilçinin təqdim etdiyi qanunauyğunluqları dil istifadəçisi gerçəkləşdirir, cümlələr tərtib edərək əlavələr edir və onların tərkibini dəyişir. Bu proses ünsiyyət prosesi boyunca davam edir.

1.5. Dilöyrənmədə dil səriştəsinin əhəmiyyəti

İngilis dilinin beynəlxalq dil olması ilə bərabər müxtəlif ölkələrdə kurikulumlara onun ikinci və ya xarici dil kimi öyrənilməsi əsaslarını daxil etmək zərurəti yaranmışdır. Dilöyrənmədə fərqli metodların tətbiq olunması dil səriştəsi komponentlərindən birinin digərinə nisbətdə daha ön plana çıxmasına şərait yaratmışdır. Dilöyrətmə və öyrənmə üçün nəzərdə tutulmuş fərqli strategiyalarda dil səriştəsinin əvəzsiz rolu, habelə dil daşıyıcılarının daha səriştəli fəaliyyət göstərməsi yolları bu yarımfəsildə araşdırılır.

Ümumiyyətlə, dilöyrənmə prosesini tədqiq edərkən ilk qarşımıza çıxan fərziyyə ondan ibarətdir ki, müəyyən bir dili öyrənmək və həmin dildə ixtisaslaşmaq üçün bir neçə üsul mövcuddur. De Marco və M.Uetter dilöyrənməni üç fərqli

formada səciyyələndirir. Birinci forma olaraq təbii dil mənimsənilməsi qəbul olunur. Bu formada dil real kommunikativ şəraitdə öyrənilir və məqsədyönlü şəkildə öyrənmədən fərqli olaraq qrammatik səriştədən daha çox kommunikativ səriştə ön planda olur. Dilöyrənmənin “təbii yolla dil mənimsənilməsi” forması xarici dilə nisbətə ikinci dilin mənimsənilməsində özünü daha çox büruzə verir və dil istifadəçisi dili qeyri-iradi yolla öyrənir. Qeyd edilən alimlərin fikrincə, dilöyrənmənin ikinci forması iradi şəkildə dil öyrənmə prosesini özündə ehtiva edir. Bu cür öyrənmə daha çox məktəbdə və sistemətik qaydalar şəklində baş verir. Belə ki, bu formada öyrənilən dil çox vaxt real kontekstlərdən uzaq olur və dilöyrənmənin məqsədi struktural qaydaları öyrətmək və səhvlərin qarşısını almaqdan ibarət olur. Təbii şəkildə dilöyrənmədən fərqli olaraq məqsədli şəkildə dil öyrənilən zaman motivasiya olaraq dil istifadəçisinin həmin dildə səlis ünsiyyət qurmaq istəyi deyil, məhz məktəb qiymətləri xüsusi rol oynayır. Son olaraq, dilöyrənmənin üçüncü forması olaraq təbii və məqsədli öyrənmə formalarının kombinasiyası qeyd olunur. Son zamanlarda xarici dilin tədrisində real situasiyaların tətbiq olunması və kommunikasiyanın əsas hədəf olduğu təlim prosesləri dilöyrənmənin bu üçüncü formasına misal gətirilə bilər. Bu zaman dil istifadəçisi həm özlüyündə səlis nitq istəyi sayəsində motivasiyalıdır, həm də məktəb qiymətləri və ya rəqabət kimi xarici faktorların sayəsində dilöyrənmə prosesi üçün həvəslidir. Təlim prosesində tətbiq olunan diskussiyalar və ya hər hansı başqa kommunikasiya mərkəzli fəaliyyətlər sayəsində dil öyrənənlər təbii və ya qeyri-iradi şəkildə dil bacarıqlarını asanlıqla inkişaf etdirə və yeni biliklər əldə edə bilər [139, s.30].

Bundan başqa, DeBot, U.Louvi və M.Verspur dilöyrənmə prosesini “assimilyasiya və yerləşdirmə” adlandırır [55, s.7]. Bu formada adlandırma ilk dəfə Jean Piagetin uşaqların mental inkişaf dövrləri nəzəriyyəsində özünü əks etdirmişdir [81]. Qeyd edilən nəzəriyyəyə əsasən, assimilyasiya deyərkən fərdin hafizəsində olan köhnə biliklərlə yeni biliklərin birləşməsi və yerləşdirmə dedikdə isə, daxil olan bu yeni informasiyanın daha sonradan xatırlaması üçün assimilyasiyanın (və ya birləşmənin) möhkəmləndirilməsi və beyində yerləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Bu nəzəriyyəçilər yeni dil səriştəsinin (qrammatik, fonetik, semantik və s.) dil öyrənən

tərəfindən necə qəbul edildiyini, artıq mövcud olan informasiya ilə necə əlaqələndirildiyini və sonda mental dil sistemində fərdin onu necə yerləşdirdiyini təhlil edirlər. Nəticə etibarı ilə, bu linqvistlərin fikrincə, dil öyrənmək üçün ən optimal variant köhnə dil biliklərinin mövcudluğu və əlaqələndirilməsi, eyni zamanda yeni dil informasiyasının assimilyasiya olunması prosesləridir.

Hər hansı bir dili öyrənərkən, həmin dilin dil bilik və vərdişlərini, başqa sözlə ifadə etsək dil səriştəsini öyrənirik. Dil biliklərinə yiyələnmədə bir neçə faktor rol oynayır. Məsələn, dillər arasında uçurum fərqlər, dil öyrənməyə başlanılan yaş, dil istifadəçisinin motivasiyası və mədəniyyəti, öyrənməyə ayrılan vaxt və bu kimi başqa faktorlar dil öyrənmədə böyük rol oynayır. Lakin bu faktorlar üç qrupda təsnif olunur və aşağıdakı kimidir.

İlk faktor olaraq dilin özü hesab olunur. Belə ki, müəyyən xarici dildə səriştəli nitqə malik olmaq o dilin öz xarakterik xüsusiyyətindən asılıdır. A. Davies öyrənilməsi asan olan dillərin ümumi xarakteristikasını təsnif edir və qeyd edir ki, dilin təbiiliyi və qrammatik strukturunda şəffaflığı o dilin dil səriştəsinə yiyələnməyə yaxından kömək edir. Və tam əksinə olaraq, dildə dinamik dəyişikliklər və ya qrammatik strukturda vahidlik yoxdursa həmin dili öyrənmək bir o qədər çətinləşir [37, s.216]. Öyrənilən dilin ana dillə olan əlaqəsi də mühüm rol oynayır. Belə ki, bu iki dil arasında pozitiv transferlər yeni dilin mənimsənilməsinə kömək edərsə, dillər arasındakı neqativ transferdə ana dilində olan biliklər xarici dildə yaranan bilik hipotezlərinin formalaşmasına sərhəd qoyur, onu bir növ limitli edir. Daha sonra P. Diadori eyni qaydada əlavə edir ki, iki dil arasındakı bənzərliklər də yeni dildə səriştəli olmağa yardım edir [57, s.10]. Xarici dilin qrammatik səriştəsi ana dil ilə oxşar olduqda, dil istifadəçisi söz ehtiyatını inkişaf etdirməli olsa da, yeni qrammatik strukturlar və ya konseptlər öyrənmir. Bu da onun həmin dili daha tez və asan mənimsəməsində böyük rol oynayır. Bundan başqa, xarici dilin öyrənilməsinə təsir edən başqa amil isə dil istifadəçisinin iki dilli, yəni multilingual olmasıdır [42, s.9].

İkinci faktor olaraq, ətraf mühit, öyrənmənin baş verdiyi məkan, sosial kontekst, həmin dilin yerli dil istifadəçisi ilə ünsiyyətin sıxlığı müəyyən olunmuşdur. Habelə, dilin mənimsənilməsinə ayrılan vaxt dil öyrənilməsinə çox təsir edir. Yaxşı

hazırlanmış vaxt cədvəli və buna riayət bu mövzuda dil istifadəçisinin köməyinə çatar [22, s.25].

Dil öyrənmədə özünü büruzə verən üçüncü faktor isə dil istifadəçisinin fərdi xüsusiyyətləridir. Dil istifadəçisinin yaşı, cinsiyyəti, motivasiyası, dilə olan münasibəti, özünə inamı və ya stress kimi faktorlar öyrənmə prosesinə yaxından təsir edir. Yaşla bağlı irəli sürülən və ən çox yayılmış fərziyyə ondan ibarətdir ki, uşaqlar böyüklərə nisbətdə hər hansı yeni bir məlumatı daha tez öyrənir. Bu fərziyyənin tərəfdarlarından olan Erik H. Lenneberg qeyd edir ki, müəyyən dilin mənimsənilməsi üçün insan yaşının kritik dövrləri mövcuddur. Bu nəzəriyyə əslində dil öyrənmənin beynin sol yarımkürəsi ilə əlaqələndirildiyini dəstəkləyir. Bu nəzəriyyəni təhlil və tədqiq edən linqvistlər qeyd edirlər ki, dilin başa düşülməsi və istifadəsini əhatə edən neyroloji bacarıqlar beynin sol yarımkürəsində aktivləşir, halbuki dil öyrənmə beynin hər hansı bir yarımkürəsinə yerləşməkdən əvvəl bu bacarıqlar hər iki yarımkürəni də əhatə edir [103, s.27]. Belə ki, De Bot, U.Louvi və M.Verspoorun fikrincə, insan yetkinliyə çatdıqdan sonra beyin öz elastikliyi itirir və yeni dil sistemini özündə ehtiva etmə qabiliyyəti çox zəifləyir [55, s.98]. Erik H. Lenneberg beynin bu dəyişiklik dövrünü insan beyninin kritik dövrü adlandırır. Onun fikrincə, bu insanın 10 yaşında baş verir və bu yaşa qədər əslində dil öyrənmə prosesi təbii olaraq, qeyri-iradi şəkildə baş verir. Bu faktor uşaqların dilləri daha asanlıqla mənimsəməsinin səbəbi kimi qəbul edilə bilər.

Bəzi linqvistlər isə bu nəzəriyyə ilə razılaşırmır və qeyd edirlər ki, uşaqların dili daha tez öyrənməsi sadəcə tələffüzü daha tez öyrənməsiylə məhdudlaşır. Buna görə də bu alimlərin fikrincə, əslində beyində baş verən və yuxarıda adı çəkilən kritik period bir deyil, bir neçə ədəddir və bundan başqa hər dil səriştəsinin öz kritik mərhələsi olur. Dilöyrənmənin beyin sistemində müəyyən yarımkürədə yerləşmə prosesi bu səbəbdəndir ki, tədricən baş verir. Belə ki, xarici dilin müxtəlif aspektləri beyində müxtəlif hissələrdə mövcud olur. Bu səbəbdəndir ki, yetkin yaşına çatmış insan dil öyrənərkən qrammatikanı daha tez və asan öyrənirlər, dilin bu səriştəsini öyrənmək üçün kritik yaş dövrü 16 sayılır [103, s.57].

Digər tərəfdən isə, dilöyrənmədə kritik dövrlərin mövcudluğu məsələsini De

Bot, W. Louvi and M.Verspur kimi alimlər araşdırır. Onların fikrincə, dilöyrənməyə gec yaşda başlayan dil istifadəçiləri o dilin yerli istifadəçisi kimi səlis nitqə malik ola bilməsələr də azyaşlı dil öyrənənlə yuxarı yaşda dil öyrənən arasındakı bu fərqi başqa faktorlarla da əlaqələndirmək olar. Məsələn, dilöyrənməyə ayrılan vaxt, insanın xarakterik xüsusiyyətləri, yaşadığı sosial cəmiyyət, öyrəndiyi xarici dildə interaksiasiyası bu faktorlara misal ola bilər [55, s.102].

Bundan başqa yuxarıda qeyd edilən linqvistlərin fikrincə, dil öyrənmə üçün hesab olunan beyindəki bu kritik zaman mərhələlərinin əslində dəqiq başlama və bitmə zamanlarını göstərmək mümkün deyil. Halbuki, ikinci və ya xarici dilin öyrənilməsində müvəffəqiyyət faizinə yaş birbaşa təsir edir, qeyd edildiyi kimi, az yaşlı dil öyrənənlər tələffüzdə, yuxarı yaşlı dil öyrənənləri isə daha çox dilin sistemik strukturunu mənimsəmədə müvəffəqiyyət əldə edirlər. Bu tədqiqatlar göstərir ki, az yaşlı dil öyrənənlərin müəyyən xarici dilin yerli istifadəçiləri kimi səlis və səriştəli nitqi malik olma imkanları və ehtimalları həmişə daha yüksəkdir. Aradakı bu fərqi R. Ellis meta-anlama (meta-məlumatlandırma) prosesinin vacibliyi yolu ilə izah edir. R. Ellisin fikrincə azyaşlı öyrəncilər avtomatik dil mənimsənilməsinə düşər olurlar. Bu o deməkdir ki, meta-fərqiçələliyin yoxluğu sayəsində dil mənimsənilməsi prosesi qeyri-iradi olaraq baş verir. Həmçinin, az yaşlı uşaqlar daha “mən” mərkəzli olduqları üçün dillər arasındakı oxşarlıqları istifadə edərək müəyyən dili daha tez qavrayır və xarici dillərə qarşı heç bir sosial münasibətə malik olmadıqları üçün yeni dilə daha meyillidirlər. Yuxarı yaşlı dil öyrənciləri isə, əksinə olaraq, yüksək meta-fərqiçələlik bacarığı sayəsində dili formal bir sistem olaraq dili başa düşür və analiz edir. R.Ellis öz düşüncəsini Jean Piagetin “Formal əməliyyatlar” nəzəriyyəsi ilə əsaslandırır. Piagetin bu nəzəriyyəsi uşaqların 12 yaşından etibarən meta-fərqiçələlik xüsusiyyətlərini, habelə xaricə dilə olan sosial münasibətlərini necə inkişaf etdirdiyini izah etmək məqsədi ilə hipotez yaratma bacarığının inkişafını, erkən yetkinlik dövründə deduktiv yanaşma məsələlərini özündə ehtiva edir. Rod Ellisin fikrincə, uşağın koqnitiv inkişafın son mərhələsinə çatmağı və abstrakt düşünmə bacarığının inkişaf etməsi sayəsində bu proses baş verir [61, s.62].

N.Xomskinin fikrincə isə, dil öyrənmə bacarığı anadangəlmədir və buna görə

də biz həyatımız boyunca heç eşitmədiyimiz cümlələrin qrammatik normaya uyğun olub olmadığını müəyyənləşdirə bilə və eyni zamanda heç vaxt istifadə etmədiyimiz yeni cümlələr ərsəyə gətirə bilərik. Bunun səbəbi bizim beynimizdə yerləşən dil öyrənmə qurğusudur ki, yenicə dil açmağa başlayan uşaq heç bir qrammatik biliyə yiyələnmədən həmin dildə dil normalarını pozmadan sonlu sayda dil qaydalarını istifadə edərək sonsuz sayda cümlə qurur. N.Xomski qeyd edir ki, dil səriştəsinin ən diqqətəlayiq aspekti dilin kreativliyidir. Dil daşıyıcısı qısa müddət ərzində bir-birindən fərqli və yeni cümlələr istifadə edir ki dinləyici də bu prosesə reaksiya verir. Bütün bunlar daxili dil sistemimizin universal xüsusiyyətindən irəli gəlir. N.Xomskinin bu mövzuda olan fikirləri daha dərin formada üçüncü fəsildə öz əksini tapacaqdır [40, s.175].

İngilis dilinin tədrisində də son zamanlarda dil səriştəsi və istifadəsi məsələləri ön plana çıxmaqdadır. Yeni nəşr ingilis dili dərslikləri buna bariz nümunədir. Eyni zamanda dil səriştəsi və istifadəsi konsepsiyalarını və onlar arasındakı fərqləri bilən dil öyrədicisi ilə bilməyən arasında fərq gedərək daha da artmaqdadır. Belə ki, dil və kommunikativ səriştə arasındakı fərqləri bilən və bunu öz metodikasına tətbiq edən müəllim öyrəncinin etdiyi səhvlərə fərqli perspektivlərdən yanaşa bilər. Məsələn səhvən ingilis dilindən istifadədə ana dilində düşünməkdən, ingilis dilində sosial və mədəni biliklərin yetərsizliyindən, yoxsa tamamilə fərqli səbəbdən irəli gəldiyini aydınlaşdırma və bu istiqamətdə tədbir görə bilər. R.Bellin fikrincə, bütün bu hallarda dil öyrədicisinin müəyyən tədbir görməsi və buna uyğun kurrikulumunda dəyişikliklər etməsi daha effektiv və məhsuldar dil öyrətmə və öyrənmə prosesinə nail olmaqda çox yaxından kömək olacaqdır [28, s.30]. Bundan başqa, Deyvid Nunan [98, s.79] qeyd edir ki, dil səriştəsi və istifadəsi konsepsiyalarını fərqləndirməyi bacaran dil öyrədicisi şagirdin xarici dil öyrənməkdə çəkdiyi çətinlikləri aşkar etməkdə daha fərqli baxış bucağına sahib olur. Bu da ona dil öyrənmə prosesində şagirdin rolunu dəyişməklə, yəni passiv öyrənməkdən aktiv öyrənməyə keçməklə ortaya çıxan problemi həll etməkdə kömək edir [98, s.79].

1.6. Yazı və işarələr aləminin dil səriştəsinin formalaşmasında rolu

Bəzən müəyyən dildə dil səriştəsindən bəhs edərkən həmin dildə tələffüz və oxu səriştəsinin də vacibliyi bir çox dil qurumları tərəfindən qəbul olunmuşdur. Yarımfəsil bu nöqtəyi-nəzərdən dil səriştəsi konseptinin bir tərkib hissəsi olaraq tələffüzün əhəmiyyətini və dil səriştəsində tutduğu yeri tədqiq edir.

Dil istifadəçisinin dil bilikləri və ya dil səriştəsi dedikdə, onun sadəcə qrammatik, fonetik, leksik-semantik bilikləri deyil, eyni zamanda fərdin həmin dildə dil və yazı işarələri haqqında bilik və bacarıqları da nəzərdə tutulur. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi keçmiş zamanlardan etibarən şifahi formada mövcud olmuşdur. Bəşəriyyət inkişaf etdikcə uzaq məsafələrlə əlaqə yaratmaq, informasiyanı qoruyub saxlamaq, habelə onu sonrakı nəsillərə ötürmək üçün yazıya tələbat yaranmışdır. F.Veysəllinin fikrincə, yazıdan danışarkən iki məsələni bir-birindən ayırmaq lazımdır:

- 1) yazı vasitələri,
- 2) yazı inventarları və sistemləri [12, s.24].

Bu iki klassifikasiya ilə bağlı yarımfəslin sonrakı abzaslarında ətraflı bəhs olunacaq. İlk növbədə isə yazının tarixi inkişafına nəzər salmaq daha məqsədə uyğun olar.

Tədqiqatlar göstərir ki, ilk yazı nümunələri 7000 il bundan əvvəl yaranmışdır. Yazı üçün fərqli materiallardan, məsələn, ağac, sümük, bambuk, palma yarpaqları, dəridən istifadə edilmişdir. Bundan başqa mum çəkilmiş lövhələr üzərinə fərqli yazılar tətbiq edən ilk dəfə etrusklar olmuşdur. Etrusklar İtaliyanın şimalında yaşamış və bugünkü dövrə qədər bir neçə abidəsi qalmış xalqdır.

Xorvatiyanın paytaxtı olan Zaqreb şəhərində milli muzeydə saxlanılan XIX əsrdə etrusk dilində kətan parçası üzərində yazılmış uzun bir mətn parçası tapılmışdır ki, o, Misir mumiyası ilə sarğı üzərinə yazılmışdır. Mətnə 1200 ayrı-ayrı söz vardır və o, etrusk dilində indiyə qədər məlum olan ən uzun mətndir. Mətnin mumdən olan sarğı üzərində necə yazılması və Avropaya nə vaxt gəlib çatması hələ də məlum deyil [38, s.66].

Yazı üçün müxtəlif daşlardan da istifadə edilmişdir. Misirdə xristianlıqdan 3350 il əvvələ məxsus başdaşlarına yazılmış abidələr tapılmışdır. Babilistanda isə mixi yazılar eramızdan 2500-3000 il əvvəl geniş yayılmışdır. Çox maraqlıdır ki, Babilistanda geniş yayılmış bu mixi yazıların deşifrəsi ilə məşğul olan Henri Ravlinson (Sir Henry Creswicke Rawlinson, 1810-1895) bu mətnlərin Ural-Altay və ya skif dilləri qrupuna aid olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, yazının inkişafı şumerlərdə və misirlilərdə xristianlıqdan təxminən 3000 il əvvəl başlamışdır. Qədim dövrlərdə yüksək mədəniyyətə malik olan dövlətlərdə (Mesopotamiya, Hindistan, Misir, Çin) yazı sistemləri bir qayda olaraq piktoqrafik işarələrdən başlamışdır. F.Veysəlli qeyd edir ki, Şlobinskinin fikrincə, yazının başlanğıcında şəkil mövcud olmuşdur [137, s.213]. Daha sonradan müəllif öz fikrini daha da genişləndirərək qeyd edir ki, başlanğıcda şəkil və rəqəm mövcud olmuşdur [137, s.221].

Papirus üzərində yazılar eramızdan əvvəl III əsrdə faraonlar dövründə geniş yayılmışdır. Müxtəlif mənbələrdə qeyd olunur ki, papirusu Avropaya romalılar gətirmişdir. VIII əsrdə ərəblərin tətbiq etdiyi kağız papirusun tətbiqini sıxışdırmağa başladı amma papirusun tətbiqi öz vətənidən uzaqda Roma dəftərxanasında istifadəsi XI əsrə qədər davam etdi. Papirus müəyyən dövrdə ərəzində çox geniş yayılsa da mənfə xüsusiyyətləri də mövcud idi. Ən önəmlisi papirus nəm yerlərdə tez sıradan çıxdığına görə ağac və ağac qabığı üzərində yazı geniş yayılmağa başladı və hətta bu yayılma XX əsrə qədər davam etdi. Sözsüz ki, yazını istənilən ağac üzərinə tətbiq etmək mümkün deyildi. Amerikada və Avropada bu səbəbdən ağcaqayın ağacından istifadə olunurdu. Həmçinin ticarət yolu ilə Skandinaviyadan Bizansa və Moskvadan Şimal və Şərqi Dənizi sahillərindəki liman şəhərlərinə yayılmaqda idi. F.Veysəlli [12, s.28] yazır ki, Qərbi Çin əyaləti olan Qansuda Dunhaq kilsəsində 1907-ci ildə tədqiqatçıların aşkar etdiyi naməlum əlyazmalar toplusu palma üzərində tətbiq olunmuş ən qədim yazı hesab olunur. Hindular və buddistlər palma üzərində yazıları ağac qabın içərisində uzun müddət saxlaya bilirdilər. Minlərlə belə yazı nümunələrinə Hindistan, Şri Lanka, Cənubi Asiyanın digər ölkələrində, habelə Tibetdə kilsə arxivlərində rast gəlmək mümkündür.

Bildiyimiz kimi, eradan əvvəl ikinci əsrdə Çində kağız hazırlığına başlandı. VII əsrdə oradan Hindistana və bir əsr sonra isə qərbi Asiyaya yayıldı. Belə ki, Misirdə artıq VIII əsrdə ərəblər kağız üzərində yazı yazırdılar. Bu sahədə olan dominantlıqlarını tam V əsr boyunca saxladılar və bu hadisə papirusun yazı üçün istifadəsini sıxışdırıb aradan çıxartdı. Bu iş o dövr üçün böyük maddi gəlir qaynağı hesab olunurdu. Hələ orta əsrlərə qədər yazı üçün perqament istifadə edən Qərbi Avropa, nəhayət, VII əsrdə ərəblərin kağız istehsalı sirrini öyrənə bildilər. Kağız sənayesi istehsalı əsasən İtaliyada inkişaf etdi, bəlkə də, buna səbəb yenə etrusklar idi. Lakin, 1445-ci ildə Almaniyada kitab çapının hərəki metal letterlə Y.Qutenberq (1400-1468) tərəfindən kəşf edilməsi ilə Avropa bütün dünyanı məəttəl qoydu. Bəşəriyyətin mövcudluğundan bəri biliyin qloballaşması prosesinə qədər kitab çapının ixtirası məhək daşına çevrildi. XVII əsrə qədər kitablar əsasən latın dilində çap olunurdu. XVII əsrdən etibarən artıq fərqli dillərdə kitablar çap olunmağa başladı. Biliyin digital, yəni rəqəmsal dövrü başlayana qədər informasiyanın qorunub saxlanması üçün yeganə vasitə kağız olaraq qalırdı.

1970-ci illərdə ilk yazı kompüterləri bazara çıxarılanda bütün dünya güman edirdi ki, kitab çapının və ya kağızın artıq sonu yaxınlaşmışdır. Lakin bu heç də belə olmadı, kompüterlərin və fərqli proqramların inkişafı ilə kitablar heç vaxt olmadığı qədər rəngli və diqqət cəlb edən olmağa başladı. Təcrübə göstərir ki, çap işinin rolu heç vaxt indiki qədər aktualıq kəsb etməmişdir. Bu sayda qəzet, jurnal, kitab və ya broşur çap olunmamışdır. Mütəxəssislər hesab edir ki, kompüter disklərindəki informasiyalar az müddətdə silinir və ya informasiyanın qoruyub saxlanması üçün istifadə olunan hər hansı bir texnika (məsələn, disket) kompüter sahəsinin sürətli inkişafı sayəsində bazarın tələbinə uyğun olmadığı üçün sıradan çıxır. Başqa bir nöqtəyi-nəzərdən isə heç də hamı kitabları elektron vasitələrdən oxumur, ya əldə edə bilmir, ya vərdişlərinə uyğun gəlmir, ya da enerji qənaətinə görə iPad və ya iBook kimi texniki vasitələrdən istifadə etmir. Sağlamlıq perspektivindən yanaşan mütəxəssislər isə kitabların uzun müddət ərzində elektron lövhələrdən oxunulmasının sağlamlığa ciddi ziyan vurduğunu irəli sürürlər. Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq əslində yeni informasiyanın qorunub saxlanması və ötürülməsi üçün istifadə olunan

hər hansı yeni texnologiya əslində kitab çapını və ya istifadəsini sıradan çıxartmır. Əksinə, onu inkişaf etdirir, yeni alternativlər yaradır və kitab çapının transformasiya prosesinə zərurət yaradır.

Məlumdur ki, yazı texnologiyası həmişə cəmiyyətin elitası və peşəkar yazarların nəzarəti altında olub. Tarix boyunca yazı müəyyən xərc tələb etdiyindən cəmiyyətin aşağı təbəqəsi yazıdan kifayət qədər istifadə edə bilmirdi. Kitab çapının ixtirası bu işin geniş yayılmasına vəsilə oldu. F.Veysəllinin də qeyd etdiyi kimi, maarifçilik dövründə oxumaq və öyrənmək istəyi informasiya axınıni genişləndirdi [12, s.31]. Məktəblər isə yazının bir qrup insanın monopoliyasından çıxarmaqda əvəzsiz rol oynadı.

Lakin ötən əsrin 70-ci illərində kompüterlərin kəşfi yenidən elitar təbəqənin inhisarını bərpa etdi. Yalnız yuxarı təbəqə bu yeni texnologiya vasitəsindən istifadə edə bilirdi. İlk əvvəllər R.Dekartın (1596-1650), sonra isə Q.V.Leybnisin (1646-1716) gələcəkdə rəqəmsal sistemlə, yəni 0 və 1 rəqəmlərinin kombinasiyasından yaranan digital sistemlə işləyən elektron maşınların yaranacağı haqqında söylədikləri fikirləri həqiqətdən kənar sayanlar əslində indi şahid olmalı idilər ki, yazı texnologiyası (handy, İpad, ibook) necə sürətlə inkişaf edir və yayılır. F.Veysəllinin fikrincə, hal-hazırda süni intelligent tədqiqi və kompüter dilçiliyi çiyin-çiyinə dilçilik elmində paradıqm dəyişikliyinə əsasını qoyurlar [12, s.29].

Yaranan bütün yeni vasitələr ənənəvi prinsiplərlə hələ bir neçə vaxt yanaşı irəliləyəcəkdir. Yazının funksiyası genişləndikcə yeni tədqiqat üsulları meydana çıxır ki, bu da insanların daha obyektiv və elmi dərkinə asanlaşdırır. İndiki dövrdə şübhəsizdir ki, latın yazı sistemi rəqəmsal vasitə ilə birgə hərəkət edərək cəmiyyətdə qalib gəlir və yeni yazı texnologiyası bu daha da genişləndirir. İndi yazı texnologiyasında və yeni texnoloji vasitələrdə hamı latınca yazmağa bir növ məhkumdur [9, s.40].

İngilis dilində dil və yazı işarələrinin tarixi inkişafına nəzər salsaq görərik ki, İngilis dilinin yazı sistemi də tarix boyunca bir neçə dövrdən keçmiş və bugünkü formasını almışdır. Məlumdur ki, bu gün ingilis dili dünyada ən məşhur və ən çox tələb olunan dildir. Son bir neçə ildə ingilis dilinin yazı sistemi və onun dil

səriştəsində tutduğu yer bir çox linqvistlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Vivian Kuk qeyd edir ki, hal-hazırda ingilis dilinin yazı sistemi həyatımıza bir neçə yoldan nüfuz edir, belə ki, nəinki dilin bir aspekti kimi, hətta həyatımızın hər bir nöqtəsinə, yaxınımıza göndərdiyimiz bir telefon mesajına kimi sirayət edir [45, s.105].

Ümumiyyətlə yazı sistemi nədir? Yazı sistemi dedikdə, iki konsept nəzərdə tutulur. İlk olaraq, bütün dünyada yazı sisteminin ümumi əsasları və sonra isə, müəyyən bir dilin yazı sistemi [31, s.45]. İngilis tədqiqatçılarının fikrincə, (xüsusilə buna Avropalı linqvist Elly van Gelderenin kitablarında şahid ola bilərik) yazı işarələri tarix boyunca üç mərhələdən keçmişdir [65, s.21]. Onların fikrincə, yazının ilk forması loqoqrafik yazıdır və burada bir söz bir simvolla ifadə olunur. İkinci yazı forması kimi, hecavi yazını qeyd edirlər və burada bir simvol bir hecanı bildirir. Və son olaraq, yazının üçüncü forması olaraq da fonetik və ya alfabetik yazı hesab olunur. Bu yazı növündə isə bir simvol bir səsi ifadə edir. Bəzi dillər bir neçə yazı sisteminin kombinasiyasını istifadə edir. Buna Misirdə istifadə olunan üç yazı sistemini misal göstərmək olar. Müasir ingilis dilində isə artıq yenidən hecavi simvollar istifadə olunmağa başlanılıb. Məsələn, CUL8R söz birləşməsi (abreviatura) “sonra görüşərik” mənasında istifadə olunan “see you later” ifadəsini bildirir. İngilis dilinin yazı sisteminin tarixi 4 mərhələdən keçmişdir. Bunlara ayrılıqda nəzər salaq.

Qədim İngilis dili (450-1150). İngilis dili öz başlanğıcını 449-cu ildə German tayfalarının İngiltərə ərazisinə yerləşdiyi dövrdən götürür. Romadan olan missionerlərin fəaliyyəti nəticəsində Latın dilinin, həmçinin 1066-cı ildə Normanların işğalı nəticəsində Fransız dilinin ingilis dilinə böyük təsiri olmuşdur. Elli van Gelderenin [65, s.48] fikrincə, qədim ingiliscədə yazı sisteminin forma və xüsusiyyətlərini tədqiq etmək üçün aşağıdakı Cədvəl 1-də qeyd olunan əsərlər əvəzolunmaz rola malikdir.

Cədvəl 1.

Beowulf	Mixed dialect Northumbrian / West Saxon; manuscript from c. 1000 but based on earlier version
Lindisfarne Gospels	Northumbrian interlinear gloss; c.950.
Rushworth Glosses	Interlinear gloss; c. 970. Matthew is Mercian; Mark, Luke and John are Northumbrian.
The Junius Manuscripts	Written between the 7th and 10th centuries (some argue partly by the Caedmon poet); compiled towards the late 10th; contains Genesis, Exodus, Christ and Satan.
The Exeter Book	Early poetry; contains Riddles, Wulf and Eadwacer, The Wanderer, and the Seafarer.
Gregory's Pastoral Care	Early West Saxon, late 9th century, ascribed to King Alfred
Boethius and Orosius	Early West-Saxon, ascribed to King Alfred.
Homilies	Aelfric. West Saxon, circa 1000
Anglo-Saxon Chronicle	Many versions, one composed in Peterborough that continues to 1154

Orta əsr İngiliscəsi (1150-1500). Yeni kəşflər nəticəsində Qədim ingilis dili getdikcə dəyişir və sadələşirdi. Məsələn, bir çox sözün sonluqları sadələşərək sadəcə *-e* şəkilçisi ilə əvəz olunurdu və bunu dildə “modernləşmə” adlandırırdılar. Albert Bauq və Tomas Kable qeyd edirlər ki, yalnız 1300-cü ildən etibarən ədəbiyyatda, məhkəmələrdə və kilsələrdə İngilis dilinin yazı sistemi istifadə olunmağa başladı [27, s.116]. 1258-ci ildə III Henri rəsmi yazışmalarda və nitqlərində həm ingilis dilini, həm də Fransız dilini istifadə edirdi. Getdikcə ingilis dilinin nüfuzu artırdı və ilk dəfə Oksford Universitetində 1349-cu ildə istifadə olunmuşdur. 1362-cı ildə III Eduard Parlamenti İngilis dilində açır və bununla da ingilis dili əvvəl sahib olmadığı nüfuzla sahib olmağa başlayır. Belə ki, yalnız 1300-cü illərdən sonra İngilis dilində fərqli mövzularda mətnlər yazılmağa başlandı. Aşağıdakı cədvəldə qədim ingiliscədə orta

əsr ingiliscəyə keçid zamanı yazı sistemində baş verən bəzi dəyişikliklər qeyd olunmuşdur [32, s.117].

Cədvəl 2.

OE	ME	OE	ME
cw	qu	c	ch, c, və k
hw	wh/w/qu	u	ou
þ/ð	th	h	ʒ/gh
sc	sh		

Erkən Müasir dövr İngiliscəsi (1500-1700). Bu dövr İntibah dövrü ilə təzahür olunur. Maarif və mədəniyyətin inkişafı daxilən Yunan və Latın mədəniyyətindən ilham alırdı. Bu dövr fikirlərin azadlığı ilə təcəssüm olunur. Dil baxımından isə, yeni sözlərin formalaşmasında və başqa dillərdən alınmasında özünü büruzə verən sərbəstliklə müəyyənləşir. Bu müddət ərzində, İngilis dili daha analitik olmağa başlamışdır.

Müasir dövr İngiliscəsi (1700 – bugünkü dövrə qədər). Ümumilikdə, bu dövrdə yazı sistemi daha stabildir. Rəsmi yazı işlərində hələ də fərqli versiyalar istifadə olunurdu (məsələn, honor və honour, journal və journal, magic və magick, behaviour və behavior, unities və unity). İngilis dilinin fərqli versiyaları 1.1 yarımfəslində geniş təhlil edilmişdir. 1800-cü ildə Vebster nəşriyyatının kitablarında sözlərin yazılış qaydası da Britaniya ingiliscəsindən fərqli idi. 1850-ci ildən etibarən, Atlantik okeanın hər iki tərəfində yazı sistemi daha standart formaya malik olmağa başladı. Halbuki, yazıda standart forma əldə etmək üçün Çikaqo Tribun redaktorları, Corc Bernard Şou, Mark Tven və başqaları kimi maarifçilərin cəhdləri çox olmuşdur.

İngilis dili dünyada yerli istifadəçilər və bu dildən xarici dil kimi istifadə edən insanlar daxil olmaqla milyardlarla insan tərəfindən istifadə olunur. Bu səbəbdəndir ki, İngilis dili fərqli ölkələrdə fərqli formada və fərqli məqsədlər üçün istifadə olunur.

Müasir texnologiyanın inkişafı nəticəsindədir ki, bu yarımfəslin əvvəlində də qeyd olunduğu kimi yazı sistemi rəsmi formada istifadəsində stabilliyi qorusa da qeyri-rəsmi formada və ya məişət üslubunda sürətlə dəyişir. Texnoloji vasitələrdə

istifadə olunan qısaltmalar buna misal ola bilər: 'ASAP' 'as soon as possible', 'LOL' 'laughing out loud', 'BRB' 'be right back', və ya 'TANSTAAFL' 'there ain't no such thing as a free lunch'. Hətta durğu işarələrinin əvəzinə istifadə olunan emosiya simvolları yazı sistemində sürətlə öz yerini tutur. Nitqdəki intonasiyanı və emosiyanı əks etdirmək üçün nəzərdə tutulan bu kiçik simvollar artıq yazı sisteminin bir parçasına çevrilmişdir.

Texnologiya həyatımızda çox şeyi dəyişdirir və bunu daha çox bir şeyləri asanlaşdırmaq və ya daha effektiv etmək üçün edir. Yazı və nəşriyyat bu dəyişikliklərdən uzaq qala bilməzdi. Əvvəllər müəllif hər hansı əsərini onun həcmindən asılı olaraq çox uzun müddətə yazardı. Yüz illər sonra mətbəə maşını icad olundu. Bu yazını daha asanlaşdırdı. Yazını daha da asanlaşdıran və yeni bir çağ yaşamasına səbəb olan isə təxminən 30 il əvvəl ortaya çıxan Word və başqa mətn proqramlarıdır. Artıq müəllif qısa zamanda istədiyi yazını yaza və asanlıqla düzəlişlər edə bilər. Hətta 15-20 il əvvəl qrammatik və fonetik səhvləri avtomatik yoxlamaq kimi yeniliklər də bu proqrama əlavə olundu. Digital formada yadda saxlanılmış bu yazılar minlərlə vərəqi qoruyub saxlamaqdan daha asan və əlverişlidir. Ümumiləşdirsək, texnologiya yazını bu aspektlərdə dəyişdirdi.

Yaradıcılıq – Klassik yazıçılar modern yazıçılar kimi sonsuz sayda informasiyaya sahib deyildi. Onlar öz sənət əsərlərini yaradarkən öz yaradıcılıqlarına güvənirdilər. Sosial və fiziki ətraf mühit onları ilhamlandırırdı. Limitli informasiyaya malik olduqları üçün düşüncələrini və ideyalarını sisteməlik formada tərtib edə bilirdilər. Müasir müəllif asanlıqla başqa müəlliflərin işlərindən ilhamlana bilərlər. Hər hansı ideyanı asanlıqla təkmilləşdirə və yeni fikirlər ortaya çıxara bilərlər. Eyni zamanda limitsiz olan informasiyaları sistemləşdirmək çox mürəkkəb və vaxt tələb edən prosesdir.

Redaktə və qrammatika – Klassik yazıçılar yazdıqları əsərləri yoxlamaq üçün hər bir sözü və ya cümləni bir-bir oxumaq məcburiyyətində qalırdı. Buna görə də hər hansı bir yazının müəllif bütün qrammatik qaydaları bilməli idi. Hal-hazırda isə bunu edən onlarla proqram mövcuddur. Qrammatik səhvləri düzəldən proqramlar çox sürətli və dəqiq olsa da, təəssüf ki, onlar cümlələr arasındakı məntiqi ardıcılığı

yoxlamır. Qeyri-adi cümlələri proqram işarələsə də, fikirlərin axıcılığına diqqət yetirmir. Amma yazıçı öz əsərinin qrammatik normaya uyğun olub-olmadığını yoxlayarkən eyni zamanda mətnin axıcılığında nəzərə çarpan uyğunsuzluqları aşkar edə bilir.

Tədqiqat – Texnologiya yaradıcılığa çox təsir etsə də, bəzi yazıçılar üçün kommunikasiya texnologiyaları onların əsərlərini inkişaf etdirdi. Hər hansı mövzuda yazı yazmaq istəyən şəxs asanlıqla internetdə tədqiqat apara bilər və yeni ideyalarla öz işini zənginləşdirə bilər. Müəyyən mövzuda aparılan tədqiqat internet sayəsində daha sürətlə həyata keçirilir. Fiziki olaraq heç vaxt əlçatan olması mümkün olmayan mənbələri internet əlçatan edir. İnternetin sayəsində müəllif öz işini və ya ideyasını başqa müəlliflərin işləri ilə müqayisə edə bilər.

Həcm – Yeni texnologiyanın yazı üzərindəki digər avantajlarından biri də odur ki, artıq müəllif öz yazısını qısa müddətdə kompüter proqramında yazı bilər. Həcmindən asılı olaraq əvvəllər bu iş çox uzun vaxt tələb edirdi, əvvəlcə qələmlə, yazmaq sonra onu çap etdirmək uzun və məşəqqətli yol idi. Texnologiya müəlliflər üçün söz yazılarını qısa müddətdə çap etmək və dünya səviyyəsində oxucularıyla paylaşmaq şəraiti yaratdı. Əvvəlki vaxtlara nisbətən qısa müddətdə ərsəyə gələn nəşriyyat müəllifin daha çox və daha həcmli əsərlər yazmağına səbəb olur. Sözsüz ki, digər tərəfdən bəzi müəlliflər bunun sayəsində sayca çox lakin keyfiyyətə zəif əsərlərin oxucuya çatdırılmasına səbəb olur.

Müəllif hüquqları – Müəlliflər əsərlərini onlayn şəkildə oxucularına təqdim etdikdən sonra onlar üzərində dəyişiklik edə bilmirlər. Müəllif hüquqları proqramlarının tətbiq edildiyi işlər nə qədər çox olsa da, yenə də onlar köçürülə və müəllif hüquqlarını pozaraq özünü küləşdirilə bilər. Məhz buna görədir ki, müəllif hüquqlarının pozulduğuna görə bəzi müəlliflər öz əsərlərini internetdə paylaşmaqdan çəkinir. Bugünkü gün bu qanun pozuntusunu dayandırmaq üçün mövcud olan proqramlar isə keçmişdə mövcud deyildi.

Digər dəyişikliklər – Əvvəllər yazıçılar sadəcə öz ana dilində və ya ikinci dillərində öz əsərlərini ərsəyə gətirirdilər, lakin indiki dövrdə istənilən əsər qısa zaman müddətində başqa dillərə tərcümə oluna bilər. Lakin texnologiyanın inkişafı

ilə yazı sistemində özünü büruzə verən ən əsas mənfi cəhət ondan ibarətdir ki, xüsusilə də gənc nəsil artıq əl yazısında çətinlik çəkir. Bu, onların həm xəttinə, həm də əl yazısıyla yazma sürətinə təsir edir.

Bütün qeyd olunanları nəzərə alsaq, sonda onu deyə bilərik ki, ingilis dilinin yazı sistemi minilliklər ərzində çox dəyişmişdir. Bu dəyişikliyin səbəbi müxtəlif fonoloji dəyişiklik, başqa dildən alınma sözlər və ya nəşriyyat yaxud kompüter texnologiyasında baş verən yeniliklər ola bilər [30]. Lakin, yazı sistemində baş verən dəyişiklik hər nə olursa olsun, onun məqsədi dəyişilməzdir və o məqsəd ünsiyyətdir. Səriştəli ünsiyyət üçün isə yazının rolu əvəzolunmazdır [61].

II FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏ DİL SƏRİŞTƏSİ VƏ KİMLİK ANLAYIŞI

2.1. Dil səriştəsi insan kimliyini formalaşdıran bir amil kimi

Dil səriştəsi terminində “səriştə” (competence) sözünün təhlilinə dərinləndirən nəzər yetirdikdə görürük ki, bu anlayışın dilçilik elmindən xaricdə müəyyən əsasları mövcuddur. Bu söz istər professional həyat, istərsə də sosiologiya, pedaqogika, psixologiya və hətta kadr idarəçiliyi kimi peşə şəxsiyyəti ilə əlaqəli bütün sahələrdə mühüm rol oynayır. Səriştə, müəyyən bir sahədəki şüurlu olaraq idarə olunan qabiliyyət və ya bacarıqlar toplusudur. Səriştə həm də biliklə yanaşı, bu sahədəki problemləri həll etmək bacarığı tələb edir. Müvafiq sahələr çox vaxt insanların yiyələndikləri peşə sahələridir. Danılmaz həqiqətdir ki, səriştə təlim və təcrübə nəticəsində əldə edilir və müəyyən edilmiş standartlara əsasən ölçülür. Psixologiya elminə nəzər salsaq görürük ki, səriştənin “şəxsi və “peşə” kimi növləri mövcuddur. Bizim isə məqsədimiz “səriştə” terminini linqvistik aspektdən araşdırmaq olduğundan deyə bilərik ki, bir insanın dil səriştəsi, hər şeydən əvvəl onun şəxsiyyətinin bir hissəsidir. Əlbəttə ki, digər tərəfdən, bu da peşəkar həyatı formalaşdıran amillərdən ən önəmlisidir. Bəs, dil səriştəsi dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq? Belə ki, dilin özünü nitq fəaliyyətində reallaşdırması üçün lazım olan dil bilik və bacarıqlarına dil səriştəsi deyilir. Dil istifadəçisinin dildən istifadə zamanı həm özünü ifadə etmə, həm də qarşı tərəfi doğru anlama bacarığını “dil səriştəsi” adlandırmaq mümkündür. Qəbul olunmuş gerçəklikdir ki, dil universaldır, yəni o insanın düşüncə, sözlər və jestlər, münasibət və gizli inanclar, mədəniyyət yaradıcılığı ilə əlaqəli ifadə qabiliyyəti ilə əlaqəlidir. Digər tərəfdən, dil konkret və ya tarixi şəraitlə əlaqəli olan, başqa sözlə, cəmiyyətin bütün fərdləri ilə iştirak və əməkdaşlıq şəraitində qurulmuş bir mədəniyyət obyektidir.

Ümumiyyətlə, səriştə sözü fars mənşəli olub mənası bir işi bacarma, təcrübə və ya bacarıq deməkdir. Dil istifadəçisinin dil biliklərini N.Xomski “linguistic competence” adlandırır. Bu konseptin bir termin olaraq Azərbaycan dilinə tərcüməsi

fərqli sözlərlə ifadə olunmuşdur. Bunlardan ən qəbulolunan tərcümə F.Y.Veysəllinin “dil səriştəsi” terminidir. N.Xomski dil səriştəsi dedikdə daha çox qrammatik səriştəni nəzərdə tuturdu. Bu səbəbdəndir ki, dil səriştəsi bəzi mənbələrdə qrammatik səriştə adı altında təqdim olunur. N.Xomskiyə görə dil istifadəçinin müəyyən dildən istifadə etmək və o dili başa düşməsi üçün qeyri-iradi olaraq bildiyi bütün linqvistik biliklər dil səriştəsinə daxildir. O, belə hesab edir ki, dil səriştəsi bizim daxilimizdə olan dil biliklərini və vərdişlərini əhatə etdiyi üçün ölçü meyarı olaraq dəyərləndirilə bilməz. Buna misal olaraq “Psixolinqvistikanın Fundamentləri” adlı kitablarında N.Xomskinin davamçıları olan Eva M. Fernandez və Helen Smith Cairns (2011) kimi linqvistlərin qeyd etdiyi cümləni göstərmək olar. *“John said that Jane helped himself”* cümləsində qrammatik norma pozulduğunu dil istifadəçisi asanlıqla hiss edə bilər. Buna səbəb əslində həmin dil daşıyıcısının qrammatika kitablarından öyrəndikləri deyil, daxili dil səriştəsinə əsaslanan qeyri-iradi olaraq bildiyi linqvistik biliklərdir [29]. Səriştə termininin detallı açıqlaması və onun kimlik və mədəniyyət məsələləri ilə əlaqəsi növbəti paraqraflarda öz əksini tapacaqdır.

“Tarixin ilk illərində söz var idi. Və söz bir ruha bənzədilirdi. Sözüün statusu hal-hazırda da əvvəllər olduğu kimidir. Söz ruhun, yəni insanların tarixini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini və ən təbii həyat tərzini özündə ehtiva edir. Dil insandır. Necə ki insanı dilsiz təsəvvür edə bilmərik, eləcə də dili insansız təsəvvür etmək mümkün deyil. Hər ikisi bir vahiddir və eynidir. Birini bilmək digərini bilməkdir”.

Sabine Ulibarrinin çıxışından olan bu parça tədqiqat işinin ikinci bölməsinin əsas qayəsi ilə üst-üstə düşməkdədir. Dil səriştəsi və kimlik arasındakı əlaqəni təqdim etmək üçün ilk növbədə kimlik anlayışına diqqət yetirilməlidir. Encyclopaedia Britannica veb sahifəsi daxilindəki bir veb axtarışının nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, şəxsiyyət anlayışının riyaziyyat (kimlik matriksi), fəlsəfə (şəxsiyyət nəzəriyyəsi), ilahiyyat (xristian kimliyi), psixologiya (dissosiativ şəxsiyyət pozğunluğu) kimi müasir elmin bir çox sahələrində mövcud olduğunu göstərir. Eynilə, D.Blok [30, s.43] kimlik anlayışının tək bir sahəyə aid ola bilməyəcəyini iddia edir və bəzi fərqli kimlik növlərinin adını da sadalayır. Kimlik tarixini araşdıran alimlər (məsələn,

Benwell, Stokoe, Taylor, Holstein, Hall) kimliklə bağlı hazırki maraqların kökünü tapmaq üçün Qərbi Avropa maarifçiliyinə qayıtmaqda fayda olduğunu hesab edirlər. İnsan varlığını və ona aid kimliyi uzun müddət araşdıran Dekart, Lokk, Kant və Hegel kimi tanınmış alimlər kimlik mövzusu üzrə bir çox elmi tədqiqat işlərinin ədəbiyyat siyahısında hələ də aktual olmağa davam etməkdədirlər. “Kimlik” anlayışının daha da dərinlən qavranılmasına təkan verən bir amil XIX əsrin sonlarından başlayaraq psixologiyanın elm kimi yaranması və inkişafı olmuşdur. Bir tərəfdən, Vilyam Ceyms klassik iki cildli “Psixologiyanın prinsipləri” əsərində kimlik anlayışını “maddə” (öz bədənində olan münasibət, əşyalara və əşyalara bağlılıq və onlara olan münasibətdə formalaşan duyğular), “sosial” olaraq (özünün başqaları ilə qarşılıqlı əlaqə və mənəvi intellektual fəaliyyətinin və əxlaqın daxili özü) geniş bir tədqiqat aparmışdır. Digər tərəfdən, Ziqmund Freydingin “Ego” və “Kimlik” tərifində isə ego ehtiras və instinktin şüursuz daxili dünyası, eqonun isə kimlikdən yaranmasını lakin, onun ictimai formalı ifadəsi olduğunu iddia edir. Kimlik nədir? Kimlik müxtəlif sosial situasiyalarda özümüzün bir obrazıdır. Sözsüz ki, istər verbal, istərsə də qeyri-verbal dil insanı digər canlılardan fərqləndirən əsas xüsusiyyətdir. Başqa bir perspektivdən yanaşdıqda isə dil ünsiyyətdir, ünsiyyət isə ayrılıqda tədqiq oluna bilməz. Ünsiyyət insanlara və onların həyatına təsiri çərçivəsində təhlil edilməlidir. Belə ki, insanın bir kimlik kimi formalaşmasında dilin rolu əvəzsizdir.

Bu hissə kimlik və onun dil istifadəsiylə əlaqəsi konsepsiyasının təsviriylə bağlı çağdaş yanaşmaları təqdim etməyə çalışır. Dil və kimlik insanın bir şəxsiyyət kimi mənliliyini tamamlayan ən vacib ünsürdür. Dünyaya göz açdığı andan etibarən insanı başqalarından fərqli edən xarakterik xüsusiyyətlərin başında dil və kimlik dayanır. Kimlik dəyərlərini formalaşdıran və insanın yaşadığı cəmiyyət içində müəyyən rol qazanması məhz bu xüsusiyyətlər sayəsindədir. İnsanın var olduğunu cəmiyyətdə təzahür etdirən və onu “özü” olaraq hər kəs tərəfindən qəbul etdirən bu iki anlayış tarix boyunca daim bir-birini formalaşdıran və bir-birinə təsir edən dəyərlər olmuşdur.

A.Daykhoff irəli sürmüşdür ki, dilin əsas olaraq iki funksiyası vardır [58, s.190]. İlk olaraq, əlbəttə ki, dil insanlar arasında bir ünsiyyət vasitəsidir. İkinci

funksiyası isə, insanın kimliyini göstərən və onu başqa insanlardan fərqləndirən əsas xüsusiyyət olmasıdır. Ortaq dil hər hansı sosial qrupu və ya cəmiyyəti ifadə edən ideal vasitə olaraq ortaq kimliyin formalaşmasında sosial əlaqələri möhkəmləndirmə qabiliyyətinə malikdir. Dil, həmçinin, sosial kimliyin vacib göstəricisi olub fərqli millətdən, dindən, sınıfdan və s.-dən ibarət sosial qrupları birləşdirmə, eləcə də ayırma bacarığını özündə ehtiva etməkdədir. Təsadüfi deyil ki, dil və kimlik anlayışları və onlar arasındakı sıx əlaqə sosio-lingvistikanın əsas predmetini təşkil edir [58, s.87].

Bir çox elm sahəsinin tədqiq mövzusu olan dil və kimlik konsepsiyaları daim diqqət mərkəzində olmuş və fərqli perspektivlərdən yanaşılaraq müxtəlif izahatlar verilmişdir. Bu mövqedə alman alimi Vilhelm von Humboldtun düşüncələri və araşdırmaları dil və kimlik əlaqələrinə yeni bir baxış gətirmişdir. XIX əsrin öndə gələn filosoflarından Humboldt dil və millət arasındakı əlaqədən bəhs edən “The Heterogeneity of Language and its Influence on the Intellectual Development of Mankind” kitabında milli kimlik və dil problemi mövzusunda apardığı tədqiqatlara da yer ayırmışdır. *“Dil tamamlanmış bir əsər və ya hadisə (ergon) deyil, bir fəaliyyətdir (energeia)”* deyən Humboldt bu cümlə ilə müasir dil, mədəniyyət və kimlik tədqiqatlarına yeni bir baxış gətirmişdir. Dil qəlibləşmiş, dəyişməz, durğun bir xüsusiyyətə malik deyildir. Əksinə olaraq, tarixi, sosial və mədəni faktorlara bağlı olaraq zaman içərisində dəyişib inkişaf edərək daima hərəkət halındadır. Əgər dil bir “ergon” olsaydı bir dəfə formalaşdıqdan sonra bir daha dəyişməməsi və olduğu kimi qalması mümkün olardı. Halbuki, dil bir dəyişmə və inkişaf etmə gücünə sahibdir. Humboldtun fikrincə, tarix boyunca axıb gedən bu dəyişmə və inkişafların səbəblərindən biri də həmin dövrdə mövcud olmuş cəmiyyət və dil daşıyıcılarıdır.

Dil səriştəsi və kimlik konsepsiyalarının bir-birinə təsirindən bəhs etməzdən əvvəl, qeyd etdiyimiz kimi, kimlik nədir və bu termin haradan gəlib suallarına cavab tapmaq daha məqsəduyğun olardı. Hal-hazırda sosial və humanitar elmlərin mərkəzində dayanan “kimlik” konseptinin tarixi bir çox alimlər tərəfindən araşdırılmışdır [39]. İndiki dövrdə kimliyin bu formada ön planda olmasının tarixini araşdırmaq üçün alimlər Dekart, Lokk, Kant və Hegel kimi filosoflara istinad edərək

Qərbi Avropa intibah dövrünün ədəbiyyatına müraciət edirlər. Həmçinin, M.F.Bendle qeyd edir ki, kimlik konseptinə maraq bir əsr yarım əvvələ, yəni XIX əsrin ortalarında dinin dövlətdən ayrılması nəticəsində insan şəxsiyyətinin ön plana çıxması vaxtlarına təsadüf edir [29, s.17]. Karl Marks və Emili Durkheim kimi alimlər qeyd edir ki, həmin dövrdə sənayenin inkişafı sayəsində həyat standartları yüksələrək insan mövqeyini ön plana çıxarmışdır. Qeyd edilən dövrdə yaranan tendensiya insan həyatını daha dəyərli sayaraq insanın fərdi inkişafına və kimliyin bir konsept kimi tədqiqatına geniş yer ayırmağa kömək etmişdir.

Dil, kimlik və həmçinin mədəniyyət arasındakı sıx əlaqə dilçilik tarixi boyunca daim maraq doğursa da bu sahədə tədqiqatlar kifayət qədər aparılmamışdır. Dilin insan kimliyinə təsirindən bəhs edərkən bir çox hallarda mədəniyyət dilin tərkib hissəsi kimi götürülmüşdür. H.Trueba və Y.Zou irəli sürmüşlər ki, dil olmasa mədəniyyət ayrılıqda nə tamamilə mənimsənilə bilər, nə effektiv ifadə oluna bilər, nə də nəsildən-nəslə ötürülə bilər və mədəniyyət olmadan dil mövcud ola bilməz. İnsanın dili və mədəniyyəti bir-birinə elə bağlıdır ki, hər ikisinin parametrləri haqqında və ya təsir gücləri haqqında fikir irəli sürmək çətinidir [128, s.57]. Bu səbəbdəndir ki, adı çəkilmiş alimlərlə yanaşı bir çox alimlər ümumi olaraq qəbul etmişlər ki, mədəniyyət daha geniş konseptdir və dil onun bir komponentidir. Təsadüfi deyildir ki, sosializmin erkən illərində insanın özündə cəmləşdirdiyi linqvistik və mədəni simvollar sistemi bir fərd olaraq sosiallaşmasında, idrakının və xarakterinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Daha əvvəl də qeyd edildiyi kimi, dil və kimlik arasındakı qarşılıqlı əlaqəni analiz etmək üçün ilk növbədə bu iki konseptin əsas xarakteristik xüsusiyyətlərini əhatə edən təriflər və izahatlar tədqiq edilməlidir. Əlbəttə, müxtəlif linqvistlər tərəfindən verilmiş müxtəlif təriflər vardır ki, bunlara əlavələr və ya çıxarışlar edilsə belə, məqsəd eyni qalaraq bu iki global konsept arasında olan əlaqənin əsas trendlərini göz önünə sərmək olacaqdır.

İnsanlar bir-birləri ilə yaşadıkları cəmiyyətin və ya sosial qrupun dilini istifadə edərək ünsiyyət saxlayırlar. Bu sosial qruplar daha az fərddən ibarət olan kiçik qruplardan (məsələn, mənalarını yalnız bu qrupun üzvləri bilən müəyyən sözlər

istifadə edən cütlüklər, bacılar, ana və övladları, dostlar və s.) və ya eyni dildə danışan bir millət kimi böyük sosial qruplardan ibarət ola bilər. Böyük sosial qruplar adətən eyni dildə ünsiyyət saxlayır və tarixi, mədəniyyəti, sosial hadisələri həmin dildə paylaşır. İstifadə etməyə üstünlük verdikləri isə dil çox vaxt mənəvi dəyərlərinə yaxın olan və ya onlarla hər hansı əlaqəsi olan dildir. Bunu sübut etmək üçün tarixdə yetəri qədər misal vardır: Fransanın Fatehi kral Villiam, Britaniyadakı tacqoyma mərasimində çıxışını ingiliscə deyil, fransızca etmişdir. İngiltərənin Norman fransızları isə Fransa ilə İngiltərə arasındakı yüz illik müharibə zamanı Paris fransızlarından özlərini fərqləndirmək məqsədilə ingilis dilinin normanlaşdırılmış variantında danışmağa başladılar. Kiçik qrupların xüsusi dili və böyük sosial qrupların ümumi dili eyni dilin iki müxtəlif versiyasıdır. Fərdlərinin sayından asılı olmayaraq hər bir sosial qrupun həmin qrupdakı insanların kimlik inkişafına təsir edən regional dil, dialektlər və ya azlıq təşkil edən dil qrupları kimi öz dil forması vardır. Lakin qeyd edilməlidir ki, adətən bütün bu dil istifadəsi formaları bir-biriylə üst-üstə düşərək eyni bir ad altında insanları birləşdirir, məsələn, amerikan, ispan, avropalı və s.

Maykl Bayram 2006-cı ildə dil səriştəsi və kimlik konseptləri haqqında əsas prinsipləri təqdim etmişdir. Onun fikrincə, bir insan özünü yaşadığı cəmiyyətdən və ya sosial qrupdan ayrı şəkildə inkişaf etdirə bilməz. Bir insan yalnız hər hansı bir qrupa mənsub olduqda özünü bir individual kimi müəyyən edə bilər. Belə ki, bir insan özünü müəyyən sosial qrupa daxil olmaqla başqa insanlardan fərqləndirir. Başqa sözlə desək, bir insan 'X' sosial qrupuna daxil olmaqla özünü 'Y' sosial qrupuna aid olanlardan fərqləndirir. Hər hansı sosial qrupa daxil olan kimlik özünə sosial kimlik statusu adını qazanır [32, s.15].

M.Bayram həmçinin qeyd edir ki, müxtəlif sosial situasiyalarda sosial kimliklər özünü fərqli formada təcəssüm etdirir [32, s.16]. Buna misal olaraq, bir qız ailə sosial qrupunda qız övladı kimliyini daşıyarsa, məktəb sosial qrupunda o bir şagirdidir. Bir insanın fərqli sosial kimlikləri onu fərqli sosial qruplarda fərqli dil formaları istifadə etməyə yönəldir. Əlbəttə ki, sosial kimlik fərqli sosial qruplara aid olduğu üçün dil səriştəsinin müvafiq formalara dəyişməsi normal hadisədir. İstifadə

etdiyi dil mövcud olduğu sosial qrupa müvafiq deyilsə sosial kimlik səriştəli nitq əldə edə bilməz. Sosial qrupda müvafiq dilin istifadə edilməsi sosial kimliyin həmin qrupa üzv olduğunu aydınlaşdırır. İradi və ya qeyri-iradi olaraq sosial kimliklər öz sosial qruplarında fərqli dil forması istifadə edən kimliklərə rəğbət bəsləyirlər. Bu gün dünyanın bir çox yerində insanlar iqtisadi səbəblərə görə ingilis dilini rəsmi və ya ikinci dil olaraq qəbul edirlər. Hamıya məlum məsələdir ki, “doğma” dildə danışmamaq seçimi öz mədəni irsinə və milli kimliyinə xəyanət kimi qəbul edilə bilər. Hər bir dil bizə tamamilə fərqli və özünəməxsus bir dünyanın açarını verir. Bir neçə il bundan öncə, Malayziya məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi ilə bağlı istiqamətini dəyişmək məcburiyyətində qaldı. Milli dilin mövqeyinin təhlükədə olmasından narahatçılıq keçirən Malay millətçilərinin təzyiqi səbəbindən “Bahasa Melayu” dilini elm və riyaziyyatın tədris dili olaraq istifadə edilməyə başlandı.

Eyni linqvist tərəfindən irəli sürülən digər müddəa isə kimliklərin bu sosial qrupların dillərini necə mənimsədikləri ilə bağlıdır. O qeyd edir ki, bu proses təbii və qeyri-iradi formada öz əksini tapır. Yeni doğulan uşaqlar mövcud olduqları sosial qrupun dillərini qeyri-iradi olaraq qavrayır və bu hadisə sonrakı illərdə də fərqli sosial qruplarda eyni tempdə davam edir. Eyni sosial qrupun fərqli dil versiyalarının və ya tamamilə yeni bir dilin qeyri-iradi şəkildə mənimsənilməsi kimliyin həyatı boyunca davam edə bilən bir prosesidir.

İkinci dil mənimsəmə (SLA) nəzəriyyəçiləri dil öyrənən ilə sosial mühit arasındakı əlaqəni konseptual baxımdan hərtərəfli inkişaf etdirməyə ehtiyac duyurlar. O bildirir ki, SLA nəzəriyyəçiləri dil öyrənənlə öyrənilən dilin daşıyıcıları arasındakı güc təsirinin qarşılı əlaqəyə təsirindən hələ də qətiyyətlə söz açmırlar. 1991-ci ilin yanvar-dekabr aylarında Kanadada aparılmış bir eksperimentə əsasən (anketlər, fərdi və qrup müsahibələrindən və ev ziyarətlərindən toplanmış məlumatlardan əsasında) müəllif mühacir qadınların hansı şərait daxilində ingilis dilində danışmaq imkanlarından yararlandığılarından və bəzən də ingiliscə danışmağa müqavimət göstərdiklərinin səbəbini araşdırmışdır. O dil öyrənənlə dil daşıyıcısı arasındakı əlaqənin gücləndirilməsində motivasiyanı deyil “investisiya” konsepsiyasının önəmli olduğunu irəli sürür.

Bəs bu proses yazı dilində də eynidirmi?! Şifahi dildən fərqli olaraq yazı dili şüurlu şəkildə və iradi olaraq öyrənilir. Bu səbəblədir ki, sosial kimliklər danışdıqları dilin kimliyini, yazdıqları dilin kimliklərinə nisbətdə daha erkən qəbul edirlər. Dil və kimlik arasındakı əlaqəyə təhsil perspektivindən yanaşdıqda, xüsusilə də, xarici dilin tədrisi tərəfindən müzakirə etdikdə görürük ki, adətən şagirdlərdən təlim prosesində öz yerli kimliklərini kənara qoyub, tədris olunan xarici dilin kimliyini qəbul etmələri tələb olunur. Bəzən isə hər iki dilin kimlikləri dərs prosesində özünü büruzə verir. Belə situasiyalarda hal-hazırda qloballaşan dünyanın qabartdığı miqrant tələbələr daha çox çətinlik çəkir. Öz yerli kimliklərini unudub mövcud olduğu cəmiyyətin və dilin normalarına uyğun yeni kimliyi qəbul etmək asan olmur. Bu çətinliyin öhdəsindən gəlmək müəllimlərin üzərinə düşür. Xarici dil müəllimləri yeni dil öyrədərkən əslində şagirdlərə yeni kimlik qazandırdıqlarını nəzərə almalıdırlar. Əks halda yeni dildə səriştəli nitq əldə etmək kifayət qədər çətin olar.

Əlavə olaraq, uşaqlara erkən yaşlarından fərqli sosial qruplarda fərqli dil səriştəsi nümayiş etdirilməsi prosesi öyrədilməlidir. Kristina Bratt Paulston qeyd edir ki, dil normaları ilə yanaşı sosial kimlik normalarının öyrədilməməsi səriştəli nitq əldə etməkdə ən böyük maneədir. Onun “Dil və kommunikativ səriştə” kitabında müxtəlif sosial kimliklərlə ünsiyyətdə müxtəlif dil normalarının istifadə edilməsinə aid iki dialoq qeyd edilmişdir. İlk dialoqda iki şagird baxdıqları film haqqında söhbət edirlər, daha sonra şagirdlərdən biri evə gedərkən anasının rəfiqəsiylə qarşılaşır və yol boyunca eyni film haqqında söhbət edirlər. Bu söhbət ikinci dialoqda öz əksini tapır. Kitabda qeyd edilir ki, hər iki kontekstdə uşaq fərqli söz və ifadələr istifadə edir. Bu, onu göstərir ki, eyni mövzuda istifadə etdiyimiz dil fərqli sosial kimliklərə müvafiq olaraq dəyişə bilir. Beləliklə, təlim-təhsil prosesində şagirdlərə sosial kimliklərə uyğun dilin istifadə qaydalarının öyrədilməsi səriştəli ünsiyyət prosesinə nail olmaqda əvəzsiz rol oynayır [41, s.44].

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi dil səriştəsi və kimlik arasındakı əlaqəni mədəniyyət perspektivindən də tədqiq etmək mümkündür. Aydındır ki, dil mədəniyyətin bir parçasıdır, başqa sözlə ifadə etsək, dil mədəni kimliyin fundamental aspektidir. Biz mədəniyyətimizi və onun tərkib hissələrini nəsildən-nəslə dil

sayəsində ötürürük. K.Qibson bu sıx əlaqəni çox gözəl bir tərifle izah edir və qeyd edir ki, dil insan kimliyinin daxili və xarici tərənnümündə mövcud olan mürəkkəb rəqsidir [66, s.12]. İnsanın bir fərd olaraq həyat təcrübəsini formalaşdıran və müəyyənləşdirən amil məhz dilin gücüdür.

İnsanların ətraflarındakı dünyanı qavraması və analiz etməsi üçün dil bir çərçivə yaradır. Dünyamızı təsvir etmək bizim sözlərimizin köməyi nəticəsindədir. Bəzən hisslərimizi təsvir etməyə sözlərimiz kifayət etmir və ya bir situasiyanı bir dildə müxtəlif formalarda təqdim edə bilməyimizə baxmayaraq, başqa bir dildə həmin sözlər mövcud olmaya bilər. Demək, sözlərin hekayədə rolu, dilin insan kimliyində roluna bənzəyir. Bir hekayə oradakı ifadələrin oxucuya nə çatdırdığı ilə ölçülürsə, insan kimliyinin də ətrafındakı insanlar tərəfindən necə anlaşılması onun istifadə etdiyi dil normaları ilə çərçivələnir [8, s.105].

Bütün qeyd edilənləri nəzərə alsaq, dil insan kimliyinin başqaları tərəfindən, habelə özü tərəfindən qavranılmasında xüsusi yerə malikdir. İnsanın istifadə etdiyi dil, daha dəqiq desək, dili təqdim etmə forması onun kimliyini təcəssüm etdirir. Yeniyetmələr arasında istifadə edilən jarqonlar, yoldaşlar arasında istifadə olunan özünəməxsus sözlər, akademik müstəvidə istifadə olunan terminlər və başqaları buna misaldır. Və yaxud, özünü ilk dəfə insanlara təqdim edən kimlik insanlarda ilk təəssürat yaradacağı üçün doğru ifadələr seçməyə çalışır. Bu proses bir kəlamla ifadə olunacaqsa, bu “Danış, kim olduğunu deyim” kəlamı olardı. Dil və kimlik arasındakı sıx əlaqənin nəticəsidir ki, birincinin inkişafı ikincinin inkişafına zəmin yaradır.

2.2. Dil və kimliyin qarşılıqlı əlaqəsi

İstər sosial elmlərdə, istərsə də humanitar elmlərdə kimlik konsepti müzakirə mövzusu olmuşdur. Kimlik konseptinin tarixi tədqiq etmək istəyən alimlər (məsələn, Benvell, Stokoe, Taylor, Holsteyn, Qabriam, Woodvard, Hall və s.) insan varlığının aspektlərini araşdıran Deskart, Lok, Kant və Hegel kimi filosoflara istinad edərək kimlik konseptinə marağın köklərini daha çox Qərbi Avropa rezonansına üz tuturlar. Belə ki, M.F.Bendle qeyd edir ki, kimlik konseptinin dilçilik müstəvisində ön plana

çıxması bir əsr yarım əvvələ dayanır. XIX əsrin ortalarında başlayan sənayeləşmə bir çox adət-ənənənin eroziyasına səbəb olmuşdur. Son zamanlarda həyat tərzinin yaxşılaşması ilə bərabər insanlarda özlərinə maraq, özlərini dərk etmə prosesi inkişaf etmişdir [29, s.4].

Tətbiqi dilçiliyin də tədqiqat mövzusu olan kimlik məsələsi haqqında C.Tornborrov deyir ki, insanın kimliyi heç də həmişə sabit deyil. Kimlik bizim həyatımız boyunca yaratdığımız və inkişaf etdirdiyimiz bir konseptdir. Yuxarıda da qeyd edildiyi ki, insanın öz kimliyini, eyni zamanda, başqalarının da onun kimliyinə münasibətini formalaşdırmağı üçün lazım olan vasitələrdən ən sadə yolu dil vasitəsi ilə həyata keçirilir. İnsanın özünü dil vasitəsi ilə tərənnüm etməyi bəzən qeyri-iradi formada baş verir [126, s.200]. C.K.Çambers qeyd edir ki, insanlar öz kimliklərini qeyri-iradi olaraq öz geyimləri, hərəkətləri, davranışları, sahib olduqları və nitqləri ilə ifadə edirlər. O, həmçinin izah edir ki, bu sadalananlar arasında iradi olaraq ən çətin idarə oluna bilən insanın nitqidir. Buna görə də, asanlıqla deyilə bilər ki, insan kimliyini ən əsas göstəricisi onun nitqidir. İnsanlar bunun fərqiyləndirirlər ki, bir çox hallarda iradi və ya qeyri-iradi şəkildə öz nitqlərini müxtəlif situasiyalara və ya kimliklərinin müxtəlif aspektlərinə uyğun olaraq dəyişdirirlər. Dil istifadəçisinin nitqi dinləyici tərəfindən dekodlaşdırılır və bu da ona imkan yaradır ki, danışanın kimliyi haqqında fikir formalaşdırsın. Dil istifadəçisi müəyyən ifadələr və ya dil formaları istifadə etməklə öz kimliyini gizlədə və ya dinləyicidə kimliyi haqqında fərqli fikir yarada bilər. Dil konseptinin güclü potensialından irəli gəlir ki, kimliyimiz haqqında istədiyimiz fikri formalaşdırma bilərik. Bunun üçün lazım olan ən vacib xüsusiyyət səriştəli nitqə malik olmaqdır [35, s.78].

Dil kimliyimizi təcəssüm etdirdiyi qədər bizim mənsub olduğumuz sosial qrupu da özündə əks etdirir. Hər bir dilin lüğət tərkibi həmin dilin istifadəçilərinin kimlikləri, həyat təzləri, adət-ənənələri, mədəniyyətləri və hətta coğrafi yaşayış yerləri ilə sıx əlaqəlidir. Məsələn, yaşadıkları mühitə və yaşayış tərzinə görə qar eskimoların həyatında çox vacib rol oynayır. Bu səbəbdəndir ki, eskimoların lüğət tərkibində qar sözünün bir neçə forması vardır. Belə ki, bu sosial qrupa məxsus insanlar yavaş-yavaş yağan qar, quru küləklə sovrulan qar, üstü buz tutmuş qar, yaş

olaraq buzlanmış qar, toz halında uçuşan qar, ev tikməkdə istifadə olunan qar və qəlib şəklində kəsilə bilən quru qar kimi qarla bağlı sözlərin hamısını ayrı-ayrı fərqli sözlərlə ifadə edirlər. Göründüyü kimi, dillər sosial qrupların duyğu və düşüncə tərzinə, sosial vəziyyətlərinə, yaşadıkları yerlərə və iqlim şəraitlərinə, habelə, tarixi keçmişlərinə, uzun zaman boyunca məruz qaldıkları dəyişim və inkişafa görə forma və istifadə baxımından bir-birindən fərqlənir.

Məşhur linqvist B.Uorf çox maraqlı müddəa irəli sürərək qeyd etmişdir ki, dünyada mövcud olan hər bir ana dilin içərisində kiçik bir dünya, başqa sözlə desək, bir mikro-kosmos mövcuddur. Dilin daxilində gizlənən bu kiçik dünya xaricdəki təbiət dünyasının kiçik bir modeli kimidir. Ana dilini öyrənməyə başlayan uşaq ətrafındakı dünyanı tanımağa başlamaqla yanaşı, eyni zamanda, ana dilində yerləşən kiçik dünya modelini də kəşf etməkdədir [132, s.199]. Təsadüfi deyil ki, həmin uşağın bütün düşüncə tərzini formalaşdırmaqda və yaşadığı sosial mühitə uyğun şəkildə ətraf mühiti dərk etməsində dilin tərkibindəki bu kiçik dünyanın rolu əvəzəedilməzdir. Uşaq ətraf dünyaya həm ana dilində özünə yaratdığı bu kiçik dünyanın pəncərəsindən nəzər salır.

B.Uorfun müəllimi amerikalı antropoloq linqvist E.Sapirin fikrincə, hər bir dil sosial qrupun həqiqətlərini fərqli formada əks etdirdiyi üçün fərqli sosial qrupların dünyaları da bir-birindən fərqlidir. Dünyada mövcud olan dillərin quruluş və forma baxımından bir-birindən fərqlənməsi dilin fərqli sosial qruplara görə öz xüsusiyyətlərini fərqli formalarda təcəssüm etdirməsi ilə özünü büruzə verir. Azərbaycan dilinin ingilis dilindən fərqli struktura malik olması bu dillərin istifadəçilərinin dünyanı fərqli dərk etməsi səbəbindən olduğunu E.Sapirin irəli sürdüyü fərziyyəyə misal olaraq söyləmək olar. Belə ki, hər bir dil həmin dilin məxsus olduğu sosial qrupun varlığı ilə mövcud olur. Nəticə etibararı ilə, dil bütünlüklə kimliyi formalaşdırır və eynilə də, kimlik bütünlüklə dili təcəssüm etdirir. Hər iki konseptin qarşılıqlı əlaqəsi sabit proses deyil və birinin inkişafı və ya dəyişimi digərinin inkişafına təsir göstərir [115, s.64].

Bir çox sosial nəzəriyyəçilər və mədəni tədqiqatçıların bir başqa əsas müzakirə nöqtəsi olan mövzu dil, kimlik və mədəniyyət arasındakı əlaqə sualıdır. Hər kəsə

mələumdur ki, dil, kimlik və mədəni fərqlilik bir-birinə sıx bağlıdır və bir-birinə təsiretmə potensialına malikdirlər. Bu üç konsept arasındakı əlaqəni izah etmək üçün Stuart Hall bu konseptləri iki-iki analiz etməyi daha üstün tutmuşdur. Dil və mədəni fərqlilik bir-biriylə əlaqələndirilir. İlk olaraq, S.Hol mədəniyyətin ortaq mənə yaratdığını irəli sürmüşdür. Bu ortaq mənalandırma mədəniyyətlərarası fərqlilikləri yaradır və daha da gücləndirir. Eyni mədəniyyətə məxsus iki insan demək olar ki, ətraf dünyanı və özünü eyni qaydada dərk edir və ya bir-birlərinin düşüncələrini qavramaqda çətinlik çəkməyəcəkdir. Başqa sözlə desək, oxşar kimliklərə məxsus insanlar oxşar mədəniyyəti paylaşır. S.Hol, həmçinin qeyd edir ki, müəyyən bir dil mədəniyyətlərarası fərqləri təcəssüm etdirir. Onun fikrincə, dil milli mədəniyyətə məxsus hər hansı ideyaya mənə və ya ifadə verən simvolik təcrübədir. Sonda isə, S.Hol mədəni kontekstin əşyalara və ya ideyalara verdiyi mənənin həmin əşya və ya ideyanın özündə cəmləşdirdiyi mənədən daha çox olduğunu vurğulayır. O, öz kitabında bir daşı misal göstərir, yəni bir daş parçası həm qayadakı daşı, həm bir markeri, həm də bir incəsənət nümunəsini təcəssüm etdirə bilər. Obyektlərə mənə verən əslində bizim təsvirimizdir. Bizim ətrafımızda baş verənləri təsvir etmə metodumuz isə birbaşa bizim mədəniyyətimiz və daxil olduğumuz sosial qrupla əlaqələndirilir. Əlavə olaraq qeyd edilməlidir ki, mədəniyyətin dil üzərində təsiri də qaçılmazdır. S.Holun da qeyd etdiyi kimi, istənilən mədəni obyektə və ya hadisəni dilsiz təsvir etməyimiz qeyri-mümkündür. Dil və mədəniyyət arasındakı sıx əlaqənin nəticəsidir ki, dilöyrənmədə vurğu həmçinin həmin dilin aid olduğu mədəniyyət üzərində olmalıdır. M.Bayramın ərz etdiyi kimi, dil öyrənmədə mədəniyyətin öyrənilməsi dilin bir tərkib hissəsi kimi götürülməlidir və tərsinə, mədəniyyətin öyrənilməsində dil əvəzolunmaz bir parça kimi təlimdən ayrılmamalıdır [32, s.16].

Dil və kimlik arasındakı qarşılıqlı əlaqə S.Holun məqaləsində aydın təsvir edilmişdir. Bir tərəfdən dil kimliyi təqdim edir və onu formalaşdırır. Linqvistin fikrincə, özümü və kimliyimizə və hansı sosial cəmiyyətə aid olduğumuza mənə verən məhz dilimizdir. Hətta, insanın bədən dili, məsələn, hər hansı üz mimikası insanın şəxsi kimliyi və mədəni kimliyi haqqında nəsə deməyə kömək edir. S.Hol həmçinin xatırladır ki, mənə kommunikasiyanın başqa formaları (kütləvi informasiya

vasitələri, yüksək texnologiya və s.) ilə də ötürülür. Öz növbəsində dilin yaratdığı mənə sosial qrupun və ya sosial həyatın idarə olunması üçün norma və qaydaları təyin edir. Belə ki, dil heç də passiv rol oynamır, o, cəmiyyətin formalaşmasında köməkçi vasitə rolunu daşıyır. Dil, kimlik və mədəniyyətlərarası fərqi arasında əlaqənin vacibliyinin səbəblərindən biridir ki, onlar bizim dünyamızı formalaşdırır və özümüzü, ətrafımızdakı obyekt və subyektləri dərk etməyimizə və ifadə etməyimizə kömək edir. Başqa bir tərəfdən isə, dil istifadəçisi müxtəlif situasiyalara uyğun olaraq öz kimliyini əks etdirmək üçün fərqli dil seçə bilər.

Kimlik və mədəniyyətlərarası fərqlilik də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Mədəniyyət fərqli kimliklərin formalaşmasında öz təsirini əsirgəmir. Başqa sözlə ifadə etsək, mədəniyyət kimliyi formalaşdırır və kimlik də özünü mədəniyyət yolu ilə formalaşdırmağa qadirdir. S.Hol burada mədəniyyət sözünü işlətməklə insanların, sosial qrupun və ya millətin həyat tərzini nəzərdə tutur. Əlavə olaraq, kitabda mədəniyyət termini bir qrupun və ya cəmiyyətin ortaq dəyərləri mənasında da işlədilir. Buna görə də, mədəniyyətlərarası fərqi insan kimliyini ayırd etmə və qoruma funksiyası vardır. S.Hol yazır ki, qeyd edilən bu üç konsept arasında əlaqəni dərk etmək çox önəmlidir. Onun nöqtəyi-nəzərindən, bu konseptlərdən birini digəri ilə əlaqələndirmədən anlamaq mümkün deyil və ya əlaqələndirə bilsək belə, tamamlanmamış mənzərə əldə edərək. Dil həm özümüzü, həm ətrafımızı dərk etməkdə vasitə rolunu oynayır. Hər hansı bir mədəniyyəti tədqiq etmək istədikdə həmin mədəniyyətə məxsus dilin insan kimliklərini necə ifadə etdiyini anlamaq lazımdır. S.Holun adlandırdığı kimi mənə sistemi, yəni dil olmadan kimliyi və kimliyin mövcud olduğu sosial qrupu və ya mədəniyyəti təsvir edə bilmərik.

İngilis dili özlüyündə nəinki ingilis dilli kimliklərinə, hətta dünya kimliklərinə təsir edir. İngilis dilinin hal-hazırda *Lingua Franca* rolunu oynaması buna səbəb olaraq göstərilə bilər (*Lingua Franca* termini haqqında daha ətraflı, bax Fəsil 3.2). E.Llurda tədqiq etmişdir ki, öyrəndiyimiz bütün dillərin bizim düşüncə tərzimiz üzərində effektləri vardır [90, s.320]. Lakin, bu mövzuda dünya linqvistləri arasında fikir fərqlilikləri vardır. E.Llurdadan fərqli olaraq J.House [78, s.560] və C.E.Cosep [82, s.184-185] irəli sürmüşlər ki, insanın sadəcə ana dili onun kimliyinin

formalaşmasına və ətraf aləmi dərk etməsinə təsir edir, xarici dil isə yalnız ünsiyyət yaratmaqda vasitəçilik edir. Xarici dilin ana dili və ya yerli mədəniyyətlər üzərindəki təsirini mənfi yöndə qəbul etmək düzgün olmazdı. Çünki ingilis dilinin Lingua Franca rolunun (dünya səviyyəsində ortaq dil olaraq ünsiyyət dilinin ingilis dili seçilməsi) əsas vəzifələrindən biri həm dil, həm də mədəniyyət fərqliliklərini qəbul etməkdir [82, s.225]. Necə ki, insan bir neçə dilə hakim ola bilərsə, bir dil də eyni zamanda bir neçə mədəniyyəti özlüyündə qəbul edə bilər. Müstəmləkəçilik dövründəki kimi yeni dillə məcburi yeni kimlik qəbul edilməsi hal-hazırda qəbuledilməzdir. İngilis dilinin dünya dili olması insanlara məcburi yeni kimlik mənimsəmələrini deyil, var olduqları kimliklərə yeni dilin əlavə olunmasını özündə cəmləşdirir [52, s.17]. Əslində, bu mövzunun müzakirəyə və dərinlən tədqiqata ehtiyacı vardır. Çünki hər hansı bir dilin yeni kimlik mənimsətmə kimi vəzifəsi olmasa belə yeni dil özü ilə yeni mədəniyyət və yeni kimlik gətirir. Yeni dil tamamilə yeni kimlik qazandırmasa da əvvəlki kimlik ilə assimilyasiya olacağı şübhəsizdir. Fikrimiz daha da aydınlatmaq məqsədilə iki misala nəzər yetirək: Bir ingilis tələbə başqa bir ölkədə müxtəlif ailə səbəblərinə görə bir alman liseyində oxuyur və məktəbdə bir il fransız dilini öyrənir. Məktəbi bitirdikdən sonra bütün Almaniyanı səyahət etdikdən sonra və Strasburqa səyahətə çıxır. O, öz dostuyla kiçik bir oteldə qalmaq üçün otel sahibi ilə “mükəmməl fransızca” danışır və mükəmməl fransızca danışdığı üçün də özü ilə qürur duyur. Otel sahibi isə ona diqqətlə qulaq asır və almanca cavab verir. İngilis tələbəni heyran bürüyür və həmin an onun fərqi varmadığı amil ondan ibarət idi ki, ona fransızcanı tədris edən müəllim alman idi və onun “mükəmməl fransızca”sında alman dilinə xas ünsürlər var idi. Misaldan gördüyümüz kimi, ingilis tələbə dilində bir kimlik daşıyırdı. O, alman deyildi, lakin, fransızcasında olan alman ləhcəsindən alman olaraq qavranıldı. Bu səbəbdəndir ki, ingilis dilinin dünya dili olması ilə bərabər mədəniyyətlərarası fərq bir neçə əsr bundan əvvəlki fərq kimi kəskin deyil. Dünya qloballaşmasının və yüksək texnologiyanın inkişafının səbəbidir ki, sosial media və ya musiqi və əyləncə sektorunun sürətlə yaydığı ingilis dili dillərarası fərqlilikləri azaltdığı kimi, dünya səviyyəsində mədəniyyətlər arasındakı və sosial cəmiyyətlər arasındakı fərqləri də azaldır.

Əvvəlki fəsillərdə də qeyd olunduğu kimi, dil özünü iki səviyyədə təcəssüm etdirir. Bunlardan birincisinə “dil” (langue), ikincisinə isə “nitq” (parole) deyilir. Langue, yəni dil mücərrəd bir sistem, anonim qaydalar və materiallar məcmusudur. Dil hər şeydən əvvəl ana dilidir. Hər ana dili həmin dildə danışan istifadəçilərinə mənsubiyyət duyğusunu bəxş etdiyi üçün fərdlər və dillər arasında sıx əlaqə vardır. Dil bütün xüsusiyyətləri ilə birlikdə var olduğu cəmiyyətin xüsusiyyətlərini, ruhunu özündə daşıyır və həmin cəmiyyətin xarakterini əks etdirir və onu təmsil edir. Dilin sisteməlik quruluşu və qaydalar toplusu həmin dili istifadə edən sosial cəmiyyətin formasından, ətraf aləmi qavramaq və dərk etmə şəklinə, xülasə insanların maddi və mənəvi dünyasından süzülərək gəlmiş və formalaşmışdır. Dil etnik kimliyin tədqiqində, tarixi və mədəni dəyərlərə söykənərək bir topluluğun millət olaraq etnoqrafiyasını araşdırmaqda əvəzedilməz referens rolunu oynayır. Dünyada dili olduğu halda etnik və milli kimliyi olmayan topluluq olmadığı kimi, dili olmadığı halda milli kimliyi olan bir cəmiyyət də yoxdur. Belə ki, dil demək millət – insan deməkdir. F.Sössürdən əvvəl fərqli formalarda langue-parole konseptləri müqayisə edilsə də terminoloji olaraq F.Sössür tərəfindən müasir dilçiliyə gətirilmişdir [116, s.49-51]. Müəyyən dilin qaydalarından, söz ehtiyatından yararlanaraq individual formada nitq (söyləm) formalaşdırma işinə parole, yəni (söz, kəlam, nitq) adı verilmişdir. Dil (langue) bir bütün formada istifadə olunaraq milləti, parole (söyləm) isə bir fərd olaraq insanın kimliyini müəyyənləşdirir. Dilin ən dar mənada təmsil etdiyi kimlik insanın bir fərd olaraq kimliyidir. Fərdin dili istifadə formasından onun psixoloji vəziyyəti, maraq dairəsi, savad səviyyəsi, istedadı, habelə onun şüuraltı düşüncələri və zəka potensialı haqqında müəyyən fərziyyə irəli sürə bilərik. Eyni zamanda, bir dilin deyil, dil istifadəçisinin dil üslubundan bəhs edilə bilər. Üslub da insan kimliyini əks etdirən bir güzgüdür. Bir millətin tarixini, mədəniyyətini, təcrübəsini və bütövlükdə ruhunu dilində görmək mümkün olduğu kimi, bir kimliyin dünyasını da onun dil səriştə və istifadəsində görmək mümkündür. Kimliyin, yəni insanın dildən səriştəli istifadəsi onun biliyi, təcrübəsi və istedadı ilə düz mütənasibdir. Beləliklə, insan kimliyi dilində gizlidir.

2.3. Dilə sosio-koqnitiv yanaşma

Vaxtilə fəlsəfənin bir qolu hesab olunan dilçilik əsrlər boyu elm sahələri arasında özünə fərqli statuslar qazanmışdır. İndiki dövrdə dilin cəmiyyətdə tutduğu yer və onun sosial mühitə təsiri, müxtəlif qurumların, habelə bütövlükdə cəmiyyətin idarə olunmasında onun rolu, psixoloji, sosioloji və neyroloji əsasları daim diqqət mərkəzindədir. Bu aktualıq dilçiliyin yeni sahəsi olan koqnitiv dilçiliyi ön plana çıxartmışdır. Z.D.Popova, V.A.Maslova, M.Şvars və F.Y.Veysəlli kimi dilçilərin dəyərli əsərləri yarımfəslin işlənilməsinə və koqnitiv dilçiliyi bir tədqiqat sahəsi kimi araşdırmağa kömək edir.

Azərbaycanda çox tədqiq edilməsə də, son illərdə həm xaricdə, həm də rus dilçiliyində koqnitiv dilçiliklə və onun perspektivləri ilə bağlı bir çox yeni tədqiqatlar və məqalələr dərc olunmuşdur. Amma F.Veysəllinin fikrincə, koqnitiv dilçiliyin əsasını keçmiş sovetlər birliyinin böyük rus alimi N.İ.Jinkin qoymuşdur. Bu gün yeni sayılan və çox az tədqiq edilmiş dilçilik sahəsi kimi qələmə alınan koqnitiv dilçilik hələ 1959-cu ildə Jinkin doktorluq dissertasiyasının əsas qayəsini təşkil edirdi. Azərbaycan dilçiliyində koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışları və perspektivləri haqqında ətraflı tədqiqat aparan professor F.Veysəllinin bu mövzuya aid nəşr etdirdiyi kitabı bu yarımfəslin yazılmasında ən çox istifadə olunan ədəbiyyat olmuşdur [13].

Hər bir elm sahəsinin öz vahidi olmalıdır. Koqnitiv dilçiliyin də ən kiçik vahidi konseptdir. Koqnitiv dilçiliyin əsas vahidi kimi fərqli terminlər istifadə olunsa da, hələlik ən çox istifadə olunan və ən münasib kiçik vahid kimi konsept termini götürülür. Yarımfəsildə həmçinin konsept termininin mental və neyroloji əsaslarına da xüsusi yer vermişdir.

XIX əsrdə iki böyük dilçinin – İ.A.Boduen de Kurtenenin (1845-1929) və F.de Sössürün (1857-1913) fəaliyyətləri nəticəsində dilçilik elmi yeni zirvələr fəth etdi. Boduen de Kurtene taksonomik, F.de Sössür isə struktur dilçiliyin əsaslarını tədqiq və təqdim etmişlər. Boduen de Kurtene insanı dil tədqiqatlarının mərkəzində nəzərə alırdı ki, bu da sonradan koqnitiv dilçilik kimi vüsət alan yeni dilçilik sahəsinin əsasını qoydu [17]. Hər iki dilçinin fəaliyyətləri arasında oxşar cəhət ondan ibarət idi ki, hər ikisi linqvistikanı psixologizm işığında inkişaf etdirirdi. F.Veysəllinin də qeyd

etdiyi kimi, F.de Sössür dilçiliyi semiologiya (semiotika) olmaqla psixologiyanın ayrılmaz hissəsi kimi götürürdü. Psixologiyanın dilçiliyə təsiri sayəsindədir ki, artıq yeni bir elm sahəsi olan psixodilçilik elmi meydana gəlmişdir. Bu da ilk növbədə dildən istifadə və dilin dərk olunması problemlərinin öyrənilməsində özünü göstərir [117].

Psixolinqvistikanı dil səriştəsi və istifadəsi perspektivindən aşağıdakı kimi izah etmək olar. Yerli dil istifadəçisinin dil biliklərini dil səriştəsi kimi və fikir ifadə etmə bacarığını isə dil istifadəsi kimi tədqiq etmək heç də asan iş deyil. Buna səbəb birincinin konkret, ikincinin isə mücərrəd olması deyil, müəyyən dil istifadəçisinin dil səriştəsinə daxil olmaq və tərkib hissəsini araşdırmaq mümkün deyil. Belə ki, burada bizə informasiya verən nə dil istifadəçisinin özü, nə də dilçinin özüdür. Burada dil səriştəsinin və onun necə reallaşmasının proseslərini ancaq psixolinqvistika ilə izah etmək mümkündür. Dilçi bu proseslərin necə baş verdiyini sadəcə müşahidə və tədqiq yolu ilə öyrənə bilər. Səriştə nəzəriyyəsinin bu formada öyrənilməsində isə ən çətin tədqiq olunan komponenti qrammatika sayılır. Dilçiliyin əsas məqsədi dil nəzəriyyəsi, daha dəqiq desək dilin fonoloji, sintaktik və semantik sistemlərini öyrənməkdirsə, psixolinqvistikanın əsas hədəfi bu linqvistik bilik və proseslərin koqnitiv sistemdə necə əks olunduğunu tədqiq etməkdir. Başqa sözlə desək, linqvistik biliklərin tətbiq edilməsi üçün hər hansı fikrin ifadəsi və anlaşılması prosesləri insanın koqnitiv sistemində necə baş verdiyini və bu proseslərin insanın mental prosesləri ilə necə örtüldüyünü öyrənən elm sahəsi psixodilçilikdir. Bəs koqnitiv sistem və ya koqnisiya nədir? Koqnitiv dilçilik ümumi hansı postulatlarla söykənir?

Dilçilik tarixi boyunca insanın müəyyən bir dili, əsasən də, ikinci dili necə dərk etməsi ilə bağlı dilçilər fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. Əvvəllər dili insan faktorunu nəzərə almadan tədqiq edirdilərsə, daha sonradan insanın beynində baş verən mental proseslərin onun dilinə danılmaz təsiri də tədqiqat mövzusu olmağa başladı. Belə ki, F.Veysəllinin də qeyd etdiyi kimi [13, s.17] bu gün dilçiliyi maraqlandıran əsas məsələ ondan ibarətdir ki, bütöv dili və dil öyrənilməsini tədqiq edərkən insanı tədqiqat sferasından kənar etmək olmaz və ümumiyyətlə, müasir dilçiliyin tədqiqat

obyekti insanın mental prosesləri hesab olunmalıdır. Həmçinin, A.Davis yazırdı ki, nəzəriyyəçilər və tədqiqatçılar artıq ikinci dil mənimsənilməsini (SLA – Second Language Acquisition) dildə deyil, məhz beyində araşdırmalıdırlar [54, s.427-428].

Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu mövzuda fərqli düşünən dilçilər də vardır. Məsələn, dünyaca məşhur antropoloq K.Levi-Stros dilin təhlilində danışan şəxsin şüuruna müraciət edən dilçiləri qınayır və deyir ki, dil fəaliyyəti şüursuz şəkildə, öz-özünə baş tutur. F.Veysəllinin fikrincə, bu yanaşma tərzii bugünkü dilçilik müstəvisində qəbul edilə bilməz. Çünki dilçilik elmində baş verən sürətli inkişaf insanı tədqiqatların mərkəzinə qoymağa vadar edir. İnsansız dilin istifadəsi və mənimsənilməsi prosesləri heç vaxt aydın ola bilməz. Bu gün dilçiliyin bütün sahələrinə yeni nəfəs gətirən koqnitiv psixologiya dil öyrənərkən insan beyninin necə işlədiyini öyrənir. İnsan ətraf aləmdən informasiyaları necə aldığını, bu sonsuz informasiyanı beyninə necə yerləşdirdiyini, necə təhlil və təsnif etdiyini, yeri gələndə necə müqayisə edib yadda saxladığını və doğru yerdə necə aktivləşdirdiyini və bütün bu mental proseslərin koqnitiv sistemində necə baş verdiyini koqnitiv dilçilik ayırd edir. Təsadüfi deyildir ki, dil səriştəsi və onun reallaşması nəzəriyyəsini dilçiliyə gətirən N.Xomski insan dilini mental bi orqan hesab edir.

Koqnitiv dilçiliyin əsas məqsədin koqnitiv sistemində dilin statusunu müəyyənləşdirməkdir. Bəs koqnitiv sistemində hansı proseslər baş verir? Ümumiyyətlə, koqnitiv sistemində insanın müəyyən bir dildə olan informasiyanın qəbul etməsi, beynində müəyyən bir hissəyə ötürməsi, hafizəsində saxlaması, yenidən istifadəsi kimi proseslər baş verir. Bütün bu proseslərin şüurun fonunda baş verir. Koqnitiv proseslər avtomatik və nəzarətdə olmaq üzrə iki yerə bölünür. Alman alimi M.Şvars yazır ki, koqnitiv dilçilik sahəsinin məqbul və dəqiq tərfi hələ də tam müəyyənləşdirilməyib [120, s.410-411]. Son zamanlarda dilçiliyin bu sahəsi ilə bağlı aparılan tədqiqatların çoxşaxəliliyi koqnitiv dilçiliyə vahid tərif verilməsində çətinlik yaradır. Lakin F.Veysəllinin öz kitabında qeyd etdiyi iki qurumun verdiyi tərifləri əsas götürərək koqnitiv dilçiliyi daha dərinləndirən tədqiq edə bilərik. Bu təriflərdən ilki Frankfurt Universitetinin Koqnitiv Dilçilik institutunun verdiyi tərifdir. Tərifdə deyilir: *“Koqnitiv dilçilik müasir elmin elə bir sahəsidir ki, o, dilin bioloji əsaslarını*

öyrənir, onları genetik baxımdan müəyyən olunan və bütün təbii dillərdə özünü büruzə verən prinsiplərin köməyi ilə təsvir edir. Söhbət bu şərtlər daxilində koqnitiv dilçiliyin, həmçinin mürəkkəb fəaliyyət növü kimi təhlil olunmasından, bu fəaliyyətdə qrammatik, integrativ və sosiokültürəl aspektləri özündə ehtiva edən dilin kommunikativ işlənməsindən gedir” [13, s.28]. Koqnitiv dilçiliyə verilən ikinci tərif isə Alman Koqnitiv Dilçilik Cəmiyyətinin irəli sürdüyü tərifdir. Həmin tərifdə deyilir ki: “Koqnitiv dilçilik dil fəaliyyətinin modullar izahının əksinə gedir, başqa sözlə desək, koqnitiv dilçilik xüsusi anadangəlmə modul vasitəsilə əldə edilən və öz qayda və prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən dilin, xüsusilə də sintaksisin avtonom sistem kimi şərh olunmasının əleyhinədir. Bundan fərqli olaraq, koqnitiv dilçilik iddia edir ki, dilin fəaliyyəti ümumi koqnitiv və perseptual fəaliyyətlərlə izah olunmalı və ona görə də ən azı qismən onlarla motivləşir... Dilin mənimsənilməsi ümumi koqnitiv fəaliyyətlər əsasında baş verir. Bu zaman spesifik anadangəlmə mənimsəmə mexanizminin (universal qrammatikanın) olmasını iddia etmək vacib deyildir” [13, s.30]. Göründüyü kimi, verilən bu təriflərin hər ikisi koqnitiv dilçiliyi mahiyyətə izah etsə də, bir-birindən tamamilə fərqlənir. Bir tərəfdən deyilir ki, dil mənimsənilməsi anadangəlmə bir prosesdir və genetikdir. Digər tərəfdən isə, dil mənimsənilməsi prosesinin tamamilə koqnitiv proseslərlə əlaqəli olduğu qeyd edilir. Təəssüf ki, hələ də koqnitiv dilçiliyin əsas mahiyyəti haqqında dilçilər ortaq məxrəcə gələ bilməmişlər və bu qeyri-müəyyənlik hələ də davam etməkdədir. F.Veysəlli yazır ki, əslində bu vəziyyət bütün yeni yaranan elm sahələrində müşahidə olunur və vaxtilə fonologiya da eyni problemi yaşayırdı [13, s.28].

Eyni kitabda F.Veysəlli koqnitiv dilçiliyin mahiyyətini və əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

– İnsan davranışı mental proseslərin mürəkkəb sistemi ilə müəyyənləşir ki, bu da spesifik və ümumi prinsiplərə əsaslanan bir neçə yarım sistemə bölünür.

– Dil fəaliyyəti neyrobioloji baxımdan insan beyninin struktur və funksional qanunauyğunluqlarında təsbit olunur.

– Dil koqnitiv sistem olaraq mücərrəd, beyində fizioloji bazisdən yuxarı səviyyədə mental fenomen kimi xüsusi prinsiplər şəklində tərənnüm oluna bilər.

– Koqnitiv dilçilik nə fiziki, nə də son dərəcə dəqiq funksional elm sahəsi kimi müəyyənləşə bilməz, olsa-olsa o, hər iki tədqiqat aspektinin perspektivlərini birləşdirir ki, bununla da dilin neyropsixoloji reallığına uyğun gəlir.

– Koqnitiv dilçilik mental yanaşmadır, çünki bu yanaşmada dilin mental xüsusiyyəti vurğulanır və dil koqnisiyanın bir komponenti kimi təcəssüm olunur.

– Dildə olan söyləmlər və ifadələr insanın mental proseslərinin izləri kimi təsvir olunur. Koqnitiv dilçilik bu izlər sayəsində koqnitiv dil sisteminin xüsusiyyətlərini bərpa edir.

– Koqnitiv dilçilik öz nəzəriyyəsini irəli sürərkən başqa elmlərin də materiallarından istifadə etdiyi üçün elmlərarası mahiyyət daşıyır, o həm introspektiv, həm də empirik-eksperimental üsullardan istifadə edir [13, s.29].

Əvvəlki paraqraflarda qeyd olunduğu kimi, koqnitiv dilçiliyin ən kiçik vahidi konseptdir. Biz ətrafımızdakı obyektləri və ya baş verən hadisələri beynimizə konseptlər vasitəsilə həkk edirik. Bütün bu obyekt və hadisələrin kateqoriyalaşmasında eynilik və ekvivalentlik fundamental prinsiplərdir. Eynilik prinsipi müxtəlif zamanda və müxtəlif sosial situasiyada müəyyən obyektə eyniləşdirməyə (məsələn, dostunu illər sonra bir yerdə görmək və onu köhnə dostun kimi tanımaq), bəzən də iki obyektə ortaq xüsusiyyətlərinə görə bir sinfin iki nüsxəsi kimi (məsələn, həyətdəki çinarla parkdakı çinarı eyni ağacın iki nümunəsi kimi eyniləşdirmək) qəbul etməyə imkan verir. Bütün siniflər haqqında informasiyanı saxlayan konseptlər kateqoriyaları, fərdi obyektləri təmsil edən informasiyalar isə fərdi konseptləri bildirir.

Əvvəllər dilçilik öz vəzifəsini dil bilgisi sisteminin tərkib hissəsini və qanunauyğunluqlarını, habelə biliyə söykənən səriştəni öyrənirdi. Aydınır ki, burada səriştə statik mənada dil bilgisi mənasında işlədilir. Yaddaş, diqqət, fikir bildirmə və s. dilin istifadəsi sahəsinə (performansa) aid edilirdi və linqvistik nəzəriyyə üçün bunlar irrelevant hesab olunurdu. İnsanın dil fəaliyyəti təkə dil sisteminin komponentlərini deyil, həmçinin fəaliyyət və işlənmənin prosedurunu ehtiva edir. F.Veysəllinin [13, s.30] fikrincə, dil fəaliyyətini tədqiq edərkən aşağıdakı suallara cavab axtarmalıyıq:

1. Dil bilgimiz nədən ibarətdir?; 2. Dil necə mənimsənilir?; 3. Dil bilgimiz

harada tətbiq olunur?; 4. Dilin mənimsənilməsinin və ondan istifadənin əsasında hansı neyronal strukturlar və mexanizmlər durur? Bu suallardan birincisinin cavabını nəzəri dilçilik öyrənir, ikinci və üçüncü sualın cavabını isə linqvistik psixologiya tapmağa çalışır. Sonuncu sualın cavabını isə neyrodilçilik öyrənir. Koqnitiv dilçilik isə onlar arasındakı sistematik əlaqələri tədqiq etməklə həm nəzəri, həm də praktik cəhətləri birləşdirir. Koqnitiv dilçilik dilçiliyin həddlərini aşır və dilin mənimsənilməsini, resepsiyasını və əmələgəlmə modellərini nəzərə almaq bütöv dil fəaliyyətini tədqiq edir.

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq belə ümumiləşdirmək olar ki, koqnitiv dilçilik dil fəaliyyəti zamanı beyində baş verən mental prosesləri öyrənir. Bəs dilə sosiokoqnitiv yanaşma nədən ibarətdir? Sosiokoqnitiv yanaşma dil fəaliyyətinin həm beyində, həm ətraf dünyamızda hansı proseslərə səbəb olduğunu öyrənməyə çalışır. Sosio-koqnitiv nəzəriyyə 1982-ci ildə A. Bandura tərəfindən dil fəaliyyətinin və öyrənmə prinsipinin müşahidəsi mənasında işlənmişdir. Sosiokoqnitiv nəzəriyyə (SCT – Socio-cognitive Theory) nəinki insanların koqnitiv, sosial, emosional və davranış bacarıqlarını necə əldə etdiyini özündə ehtiva edir, həmçinin onların sosial həyatda davranışlarını necə müəyyənləşdirdiyi və sosial münasibətləri necə qurduğunu özündə cəmləşdirir. Sosio-koqnitiv nəzəriyyədə sosial sahəyə aid olan hissə insanın düşüncə və hərəkətlərini, koqnitiv hissəsi isə insanın bu düşünmə, öyrənmə və hərəkətlərinin beyində necə əks olunmasını öyrənir. Hər iki xüsusiyyət dayanmadan bir-birinə təsir edir və bir sonrakı düşüncəni və ya hərəkəti formalaşdırır [26, s.21].

Sosio-koqnitiv termini ilk dəfə D. Atkinson tərəfindən sosiologiya və koqnisasiya terminlərinin bir-birinə inteqrasiyası mənasında işlədilmişdir. Sosial termini daxili dünyamızda nə baş verdiyini, koqnitiv termini isə xarici dünyamızda baş verənləri ifadə edir. D. Atkinson bu iki terminin ikinci dilin mənimsənilməsində (SLA-Second Language Acquisition) bir-biri ilə necə əlaqələndiyini dil və dil mənimsənilməsini sosial və koqnitiv proses kimi nəzərə alaraq tədqiq etmişdir. Onun fikrincə, sosio-koqnitiv nəzəriyyə dilin və dil öyrənmənin həm sosial aspektlərini (mədəniyyət daxil olmaqla), həm də koqnitiv aspektlərini öyrənir. Buna görə də, bu yanaşma ikinci dilin

mənimsənilməsi sahəsinə xidmət edərək dil öyrənmə, və öyrətmənin, habelə hər hansı bir ikinci dilin mənimsənilməsinin mexanik xüsusiyyətlərini psixolinqvistik perspektivdən vurğulayır [24, s.200].

D.Atkinson ikinci dilin öyrənilməsi və öyrədilməsi konsepsiyasına sosiokoqnitiv yanaşmanın dörd təsir formasını təklif etmişdir. Onlar aşağıdakılardır:

1. Öyrətmə vacib faktordur.

J.Lave və E.Wenger kimi alimlər belə bir fikir irəli sürmüşlər ki, öyrənmə cəmiyyətdə aktiv iştirak sayəsində baş verir. Təcrübəçi və ya şagird ekspertdən və ya müəllimdən istər sinif daxilində, istərsə də sinifdən uzaqda öyrənə bilər [88, s.38]. Məsələn, şagirdlər ikinci və ya xarici dili sinifdə müxtəlif oyun və çalışmalarda aktiv iştirak edərək öyrənə bilər.

2. SLA (ikinci dil mənimsəmə) dildən daha artığını təşviq edir.

Dilin sosial vahid olmasının nəticəsidir ki, SLA mədəniyyət, kimlik və diskurs kimi fərqli sahələri təşviq və inkişaf etdirə bilər. Buna görə də D.Atkinsonun fikrincə ikinci dilin mənimsənilməsi konsepsiyası dünyanı dəyişmə potensialına malikdir.

3. Keyfiyyət əsaslı tədqiqat daha məqbuldur.

Sosiokoqnitiv yanaşmanın inandığı müddəalardan biri də odur ki, bütün insanlar varlıqda vahiddirlər. Buna görə də kəmiyyət əsaslı tədqiqat əvəzinə keyfiyyət əsaslı tədqiqatın seçilməsi daha məqsədəuyğundur və bu səbəbdəndir ki, dil fəaliyyətinin sosio-koqnitiv perspektivdən tədqiq etdikdə etnoqrafiya sahəsinə istinad artır və etnoqrafiya sahəsi inkişaf edir.

4. SLA insanı bütöv şəkildə əhatə edir.

Sonuncu təsir kimi D.Atkinson J.Lave və E.Wengerin bir ifadəsini göstərir: *“Öyrənmə insan kimliklərinin konstruksiyasını əhatə edir”* [88, s.53].

Dilin sosial varlıq olduğu şübhəsizdir. D.Atkinson M.K.Həllideyin cümləsini istifadə edərək yazır ki, bütün dillər əslində istifadədəki dildir [24, s.126]. İstifadə olunan dil sosial hadisədir, çünki insanlar bir-biri ilə sosial əlaqəni dil vasitəsilə qururlar. Buna görə də, SLA, yəni ikinci dilin mənimsənilməsi və ya öyrənilməsi istifadədəki dillə məşğul olmalıdır. Bəzi SLA tədqiqatçıları iddia edirlər ki, ikinci dilin mənimsənilməsi dilin sosial vahid olmağı ilə əlaqələndirilməməlidir.

D.Atkinson tərəfindən önə çıxarılan sosiokoqnitiv yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dil fəaliyyəti zamanı beynimizdə baş verən mental proseslər həm beynimizlə, həm də ətraf dünyamızla eyni dərəcədə əlaqəlidir. Məsələyə pedaqoji cəhətdən yanaşdıqda D.Atkinson qeyd edir ki, sosiokoqnitiv nəzəriyyədə sinif daxilində daha dinamik öyrənmə metodları və ya qrup şəklində fəaliyyətlər tətbiq olunmalıdır. Hər iki sahəni özündə cəmləşdirən dərslər planı ikinci və ya xarici dilin öyrənilməsində sosial, eyni zamanda koqnitiv faktorların necə meydana çıxdığını müşahidə etməkdə əvəzsiz rol oynaya bilər [24, s.128].

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək onu da qeyd etmək lazımdır ki, N.Xomski dili dilçilik adı altında fərqli elm sahəsinin predmeti kimi deyil, psixologiyanın və ya fəlsəfənin tərkib hissəsi kimi tədqiq edilməsinin tərəfdarıdır. Onun fikrincə, dil beynimizdə gedən bütün proseslərin nəticəsidir. N.Xomski yazır, dil heç vaxt öyrənilmir, əslində o, beynimizdə böyüyür və inkişaf edir [39, s.175-176]. Buna görə də, dil öyrədilmir və onun öyrənilə biləcəyini düşünmək yanlışdır. Bu fikirlər öz əksini koqnitiv dilçilikdə tapır. Dilçilikdə müasir yanaşma olan koqnitiv dilçilik F.Y.Veysəlli [13, s.29] tərəfindən çox dəqiqliklə tədqiq və təhlil edilmişdir. Veysəlli qeyd edir ki, dil fəaliyyəti neyrobioloji baxımdan insan beyninin struktur və funksional qanunauyğunluqlarında təsbit olunur və eyni zamanda, dildə olan söyləmlər və ifadələr insanın mental proseslərinin izləri kimi təsvir olunur. Koqnitiv dilçilik mental bir yanaşmadır, çünki bu yanaşmada dilin mental xüsusiyyəti vurğulanır və dil koqnisasiyanın bir komponenti kimi təcəssüm olunur.

III FƏSİL

İNGİLİS DİLİNDƏN İSTİFADƏNİN PRİNSİPLƏRİ

3.1. İngilis dilində yeni meyillər. Səriştə və istifadə

Hər bir elm sahəsində olduğu kimi dilçilikdə də yeni meyillər tarix boyunca bir-birini əvəz etmişdir. Bu yarımfəsil ingilis dilçiliyinin mövcud yeni paradıqları təqdim edərək səriştə konseptinin fərqli qavranılmasına və dil istifadəsinin bu konseptlə əlaqəsinə həsr olunur. Bu yarımfəsildə həmçinin kommunikativ səriştə və onun müxtəlif modellərinin inkişaf tarixi təqdim və tədqiq olunur.

Digər german dilçiliyi ilə müqayisədə son on illərdə İngilis dili stratejik üstünlüyə malikdir. Buna səbəb kimi ingilis dilinin XX əsrin ikinci yarısında dilçilik nəzəriyyəsində və dilçiliyin inkişafında oynadığı mühüm rolu göstərmək olar. 20-ci əsrin ikinci yarısında meydana gəlmiş dilçilik məktəblərinə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: Amerikan Strukturalizmi (1950-ci illərdən etibarən), Generativ Qrammatika (1960-cı illərdən etibarən), sosiolinqvistika (xüsusilə də Uilyam Labov tərəfindən fərqlilik yanaşması; yenə 1960-cı illərdən etibarən), praqmatika (1970-ci illərdən etibarən), koqnitiv (funksional) dilçilik (1980-ci illərdən etibarən). Bütün bu yeni istiqamətlər digər german dilləri ilə müqayisədə ingilis dilinin daha mühüm rol oynamasına bir daha sübutdur. Yeni istiqamətlərin tədqiqat obyektini ingilis dili olmaqla yanaşı, fərqli dildə aparılan araşdırmalar da artıq ingilis dilində çap olunmağa başlamışdır. Yeni meyillərin ingilis dilində inkişafı tədqiqatçılar üçün (həm yerli ingilis dil istifadəçiləri, həm də qeyri-ingilis dili istifadəçiləri üçün) iki fərqli avantaj təmin edir. Birinci avantaj ondan ibarətdir ki, ingilis dilində yazılan əsər yüksək standartlara malik tədqiqatlarla beynəlxalq müstəvidə rəqabət apara bilər. Digər tərəfdən isə, ingilis dilində aparılan və nəşr olunan və ya online yayımlanan tədqiqat işi daha çox oxucuya çatır və istinadlar sayəsində tədqiqatçı daha çox ön plana çıxır. Buna görə şübhəsizdir ki, ingilisdilli olmayan bir çox Avropa ölkəsində artıq doktorluq dissertasiyaları ingilis dilində yazılmalıdır kimi tələblər mövcuddur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, XX əsrdə ingilis dilçiliyində bir çox yeni meyillər ərsəyə gəlmiş və fərqli tədqiqat işləri araşdırma mövzusu olmuşdur. Lakin son 30 illik (1990-cı ildən etibarən) zaman kəsiyini nəzərə alsaq böyük bir dilçilik məktəbi və ya yeni istiqamət nəzərə çarpmır. Sadəcə korpus dilçiliyini burada yeganə istisna olaraq qeyd etmək mümkündür. Korpus dilçiliyi 90-cı illərin sonlarında yeni fundamental istiqamət kimi qəbul olunmuş və tədqiqat obyektini seçilmişdir. Korpus dilçiliyi ilə bağlı tədqiqatlar Almaniyada xüsusilə sürətlə yayılır. Buna misal olaraq alman dilçilər tərəfindən redaktə olunan və ingilis dilində dərc olunan bir neçə yüksək reytingli dilçilik jurnallarını göstərmək olar: Korpus dilçilik və Dilçilik nəzəriyyəsi jurnalı (2005, Anatol Stefanoviç və Stefan Qrays tərəfindən), Dil və Kompüterlər jurnalı (Kristian Mair – baş redaktor), İngilis dili korpus dilçiliyi (2004-cü ildən etibarən, Tomas Kohnen və Joybrato Mukherjee tərəfindən).

Bəs korpus dilçiliyi nədir? Hələ yeni addımlar atmağa başlayan korpus dilçiliyini bütöv (bütün) dilçilik də adlandırırlar. İnternetin artan kompüter performansını və rəqəmsal mətn həcmələrinin tərcüməçilər üçün gətirdiyi yeni meyillərdən biri də korpus dilçiliyidir (ingiliscə corpus). Korpus dilçiliyi tək dilli və iki və ya çox dilli korpuslar (kolleksiyalar) olmaqla iki yerə bölünür. Burada kolleksiya ən sadə təriflə desək üzərində işlənən bir mətn bütövüdür. Bəs bu hansı mənaya gəlir və hansı işə yarayır? Məsələn, əlimizdə 1960 və 2000-ci illər arasında yazılmış bütün ingiliscə roman mətnləri varsa bütün bunları bir yerə toplayıb böyük bir bütöv mətn toplusu ərsəyə gətirə bilərik. Daha sonra bu bütöv mətni müəyyən kompüter proqramı vasitəsilə analiz edə bilərik. Məsələn, ən çox hansı söz istifadə olunub və ya hansı söz ən az işlədilib, təxmini cümlə və ya söz uzunluqları nə qədərdir, ən çox istifadə olunan kollokasiya hansıdır kimi suallara cavab tapıla bilər. Yəni, qısaca desək, tədqiqatçı mətn üzərində çox sayda fərqli statistik əməliyyat apara və analiz edə bilər.

Korpus əməliyyatları son vaxtlarda artıq dil tədrisində də istifadə olunmağa başlandı. Məsələn, ingiliscə öyrənən bir dil istifadəçisi Britaniya Milli Korpusunun (British National Corpus-BNC) rəsmi saytına daxil olaraq “a cup of coffee” yoxsa “a cup of tea” ifadəsinin daha çox istifadə olunduğunu öyrənə bilər. Belə ki, hansı sözün

hansı sözlə daha çox istifadə olunduğu məlumatını əldə edə bilər. Bundan əvvəlki sualın cavabına gəldikdə isə, Britaniya ingilis dilində “a cup of tea” ifadəsi daha çox yayılmışdır. Ancaq Amerika Milli Korpusuna (American National Corpus – ANC) nəzər saldıqda görürük ki “a cup of coffee” daha çox istifadə olunur. Bu baxımdan korpus dilçiliyi mədəni analizlərə də zəmin yaradır.

Yuxarıda qeyd edilən nümunə bir dilli korpus (monolingual corpora) mətninə misaldır. İki və ya çox dilli korpus mətnlərinin (bilingual or multilingual corpora) işlənmə strategiyası fərqlidir. Bir mətn toplusu birdən çox dili özündə ehtiva edirsə əməliyyatlar iki şəkildə aparıla bilər. Ya eyni mətnin fərqli dillərə tərcümə olunmuş vəziyyətini özündə birləşdirən paralel korpus və ya eyni mövzuda fərqli dillərdə olan mətnlər toplusu müqayisə edilə bilər. Buna isə müqayisə oluna bilən korpus (comparable corpus) deyilir. Hər iki formada aparılan əməliyyatlar daha çox tək tərcüməçiləri üçün faydalı istinad mənbəyidir. Məsələn, dil istifadəçisinin əlində Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə olunmuş dilçiliklə bağlı bir mətn var. Bu ingiliscə mətndə müəyyən sözün dəqiq tərcüməsini bilmək istəyən dil istifadəçisi paralel korpus metodunu seçərək axtardığı sözün istifadə olunduğu bütün cümlələri və onların ingilis dilinə çevrilmiş formalarını əldə edə bilər. Müqayisə edilə bilən korpus isə dil istifadəçisinə tərcümə zamanı müəyyən söz və ya ifadə seçimlərinin doğru olub olmadığını müəyyənləşdirmək və ya hədəf dildə istifadə tezliyini görmək üçün kömək edir.

Tərcümə sahəsində korpus çalışmalarında ən məşhur mütəxəssis Mançester Universitetindən Mona Bakerdir. Onun iki dilli korpusu istifadə edərək tədqiq etdiyi sahələrə tərcümə və orijinal mətn arasındakı söz, fərqli ifadə və qrammatik quruluşların dillər arasında necə transfer edildiyi və mədəni elementlərin necə tərcümə olunduğu kimi mühüm məsələlər daxildir. Ümumilikdə, korpus dilçiliyi həm dilin daha yaxşı qavranılması, həm də tərcümə keyfiyyətinin artırılaraq mövcud olan tərcümələrin tədqiq edilə bilməsi nöqtəyi-nəzərindən çox önəmli rol oynayır.

Bəzi alimlərin fikrincə, korpus dilçiliyinin inkişafı sonrakı illərdə fərqli tədqiqat mövzularına zəmin yaradacaqdır: dil variantlılığında dil performansının rolu, dil fərqliliyinə sinxronik və diaxronik yanaşma, dünya ingilis dilləri, Afrika ingilis

dili, Britaniya adalarındakı ingilis dili variantları, Karib adalarındakı ingilis dili variativliyi, Seltik ingilis dilində variativlik və s. İngilis dilində meydana gələn yeni meyillər XIX və XX əsrin ilk yarısına nisbətə daha az olsa da, bu inkişaf fərqli zamanlarda özünü fərqli şəkildə büruzə verəcəkdir.

Səriştə və istifadə konseptlərinin təhlilinə başlamazdan əvvəl isə Noam Xomskinin ümumilikdə dil və zehin məsələsinə yanaşma tərzindən bəhs etmək burada yerinə düşərdi. Zehin özündə bütün metafizik sualların cavabını ehtiva edən bir nümunədir. İnsan zehni metafizik sualların cavabını tapa bilməsə də vacib olan şey əslində sualın mövcud olmağıdır ki, insan bu səbəblə həmin sualı tədqiq və təhlil edəcəkdir. Dilin necə formalaşdığı insanın dil bacarığının apriori olaraq var olub-olmadığı dilin mahiyyəti ilə bağlı sualların bir qismi bu dissertasiyada öz əksini tapmışdır. Ünsiyyətin ana maddəsi olan dil həm fəlsəfinin, həm də dilçiliyin obyektidir. Dissertasiya işi ümumilikdə bu obyektə N.Xomskinin mövqeyindən yanaşaraq, fərqli nöqtəyi-nəzərlər ilə müqayisə edəcəkdir.

Dil insanlar arasında ünsiyyət yaradan bir gücə malikdir. Dilin gücü səslərin və ya sözlərin mənalılığıyla kifayətlənmir, həmçinin onlara o mənanın necə təqdim edildiyini də özünə daxil edir. Tələffüz etdiyimiz hər səsin, yəni fonemin mənasının haradan gəldiyini dəfələrlə düşünmüşük, eynilə niyə suya məhz su adı verilmişdir və sanki bu adlar elə əvvəlcədən var olmuş kimi davranılır?! Heç bir fiziki hərəkət etmədən sadəcə dil-səslə mühitə müdaxilə edərək, uzaqda olan bir əşyanı yanıma gətirdə bilərəm və ya bir sözlə, çox şeyi dəyişdirə bilərəm, düşüncələrimi dilə nəql etdiyimdə ətrafımdakı insanların mənə olan münasibətini müəyyənləşdirə bilərəm. Burada belə bir sual ortaya çıxır, bəs insanın öz dili ilə ətrafa etdiyi təsirin sərhədi nə qədərdir? Bu kimi sualların cavabı dil fəlsəfəsində araşdırılır. Dil fəlsəfəsinin məşhur filosoflarından olan Uittgenstein dilin sərhədlərini tədqiq edərək qeyd etmişdir ki, zehnin – düşüncənin sərhədləri dilin sərhədləridir. İnsanın dili, nitqi onun düşüncəsindən və bilgisindən ərsəyə gəlir. Düşüncəyə və ya bilgiyə sərhəd qoyduğumuzda o insanın dilinə və kimliyinə də sərhəd qoymuş olarıq. Bu iki məfhum arasındakı sıx əlaqə dissertasiya mövzusunun ikinci bölməsində daha ətraflı təhlil edilmişdir.

Dil fəlsəfəsinin aydınlığa çıxartdığı suallar bir müddət sonra koqnitiv və behaviorist konseptlərini qarşılaşdırmağa səbəb olmuşdur. Koqnitiv olaraq müəyyənləşdirdiyimiz bu yanaşmalar dil ifadələrinin mənalılığının mahiyyətini insan beyni ilə əlaqələndirir. Dilə koqnitiv yanaşan alimlərin fikrincə, bu kimi sualların cavabı beynimizdə gedən proseslərdə gizlidir. Əslində, son dövrlərdə bu mövzu gündəmə gəlsə də, ilkin müzakirələrin tarixi qədim Yunanıstana söykənir. Məsələn, Aristotel öz “Şərh haqqında” adlı əsərində səsələrin ruhumuzdakı hissələrin simvolu olduğunu qeyd edir. Yəni onun fikrincə, dil dediyimiz şey ruhun bir parçasıdır və özünü səs ilə büruzə verir. Dilə koqnitiv yanaşma tərəfdarları Aristotelin bu fikrini fərqli perspektivlərdən müdafiə etsələr də, əslində, tək bir ortaq istiqamət vardır: *“Dil ifadələrini mənalı şəkildə ifadə edən hər şeyin xarici dünyada deyil, məhz içimizdə – zehnimizdə var olduğudur”* [143].

Qədim tarixdən 1960-cı ilə qədər olan dil bilik və bacarıqları haqqında olan bütün fikirlər Noam Xomskinin yolu üçün bir işıq olmuşdur. Belə ki, o, öz “Kartezyan dilbilim” nəzəriyyəsi ilə dil fəlsəfəsinə öz töhfəsini vermişdir. Əslində N.Xomskinin mübarizəsi bibehaviorizmlə idi. Bibehaviorizmə görə beynin içində gedən proseslər aydınlaşdırıla bilməz. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları insanı onun düşüncələrini nəzərə almadan, sadəcə davranışları ilə müəyyənləşdirir. Onların fikrincə, davranışlar müşahidə oluna bilər, təhlil və tədqiq oluna bilər, amma fikirlər müşahidə və ya tədqiq oluna bilməz. N.Xomskiyə görə isə, dil bir davranışın parçası deyil, o, zehni bir prosesdir. O, həmçinin qeyd edir ki, davranışların özü də beynimizdə gedən proseslərin və ya düşüncələrimizin nəticəsidir. Çünki Xomskiyə görə [40, s.172] davranışlarımız sərbəstdir və əvvəlcədən müəyyənləşdirilməmişdi. Bu hərəkətlərimizdə nəyisə etmək və ya dəyişdirmək məcburiyyətində deyilik. Buna tamamilə düşüncələrimiz, istəklərimiz qərar verir. Belə ki, əslində davranışlarımız düşüncələrimiz sayəsində formalaşır.

N.Xomskinin dil fəlsəfəsinə verdiyi önəmli töhfələrdən biri dilçilik müstəvisinə gətirdiyi dərin quruluş (deep structure) və səthi quruluş (surface structure) arasındakı fərqləndirmədir. Bu fərqləndirmə ilə o, Ferdinand de Sössürü tənqid etmişdir. Onun fikrincə, Sössür dil nədir sualı kimi vacib bir suala yetərli

cavabı verə bilməmiş və dili sadəcə səthi formada incələmişdir. Halbuki, dilin nə olduğu dərin quruluşda gizlidir. Bir dili digər dildən müəyyən meyar ilə fərqləndirdiyimizdə onu sadəcə görünüşü, yəni səthi quruluşu baxımından fərqləndirmiş olarıq. Bizə bir cümlə verildiyində həmin cümlənin tərkib hissəsində alt cümlələrə görə bilərik. N.Xomski buna belə bir nümunə göstərmişdir: “Görünməz Tanrı görünən dünyanı yaratmışdır” (“The invisible God created the visible world”). Bu cümlədən bir neçə dəfə alt cümlə çıxara bilərik: “Tanrı görünməzdir. Dünya görünəndir. Tanrı dünyanı yaratdı.” Çıxartdığımız bu cümlələr verilən ilk cümlənin dərin quruluşudur və o dildə səriştəli ünsiyyət qura bilməyən insan bəhs edilən dərin quruluşa nüfuz edə bilməz. Xarici dildə olan sözlərin öz dilində qarşılığını bilmək kifayət etməz, onların cümlə içində büründüyü mənalarını da bilmək lazımdır. Səthi quruluşa bir söz əlavə edilib və ya çıxarılsa cümlənin mənası dəyişəcəkdir. Və bu dəyişim dərin quruluşda mövcuddur. N.Xomskiyə görə dilçiliyin vəzifəsi “Linguistic Competence” (Dil səriştəsi) konseptini açıqlamaq olmalıdır. “Competence” termini Azərbaycan dilində fərqli formalarda tərcümə olunmuşdur. Lakin ən qəbul olunanı F.Veysəlli tərəfindən irəli sürülən “səriştə” terminidir [12, s.19]. N.Xomskiyə görə səriştə səthi quruluşdan dərin quruluşu anlama bacarığıdır. Alimin məqsədi dil nədir sualı ilə qarşılaşdıqda bu suala Sössür kimi dili təsvir edərək deyil, onu aydınlaşdıraraq cavab verməkdir [39, s.498].

N.Xomski dili bir istehsalçı olaraq görür və dil bacarığını bu formada açıqlayır: Dil səriştəsi həm bədənə, həm zehinə aiddir və başqa sistemlərin üzərinə əlavə olunmuş bir bacarıqdır. Onun fikrincə, dil sonsuz sayda ifadə istehsal edən bir sistemdir və bu səbəblə dil qurumuna istehsalçı dil bilgisi deyilir. Xomski eyni zamanda, dil mənimsənilməsini də açıqlamağa çalışmışdır. O yazır ki, dil səriştəsi dil mənimsənilməsi ilə səhv salınmamalıdır. Səriştə dərin və səthi quruluş ilə, mənimsəmə isə dili necə öyrəndiyimiz ilə əlaqəlidir. Bu mövqedə dilçiliyin başqa bir vəzifəsi dil səriştəsi necə formalaşır sualına cavab verməkdir. Bihevizizm dil öyrənməni stimulyasiya ilə aydınlaşdırmağa çalışır. N.Xomskiyə görə isə, stimulyasiya verən amil həmişə kifayət etməyəcəkdir. Onun fikrincə, biz müəyyən dildə bir dili sanki dil açdığımızdan kodlanmış kimi danışırıq. Heç vaxt eşitmədiyimiz bir

cümlənin qrammatik normaya uyğun olub olmadığını söyləyə bilmək stimulun açıqlaya biləcəyi bir şey deyildir. Çünki stimulun, yəni bütövlükdə bihevizmin bunu açıqlamağı üçün təcrübə məsələsini ortaya qoyması lazım gələcəkdir. Öyrənmə prosesi zehni bir prosesdir və bu prosesi insan beynini nəzərə almadan sadəcə kənar faktorlara əsaslanaraq tədqiq etmək qəbul olunmazdır. İnsan sadəcə stimula reaksiya verən bir maşın deyildir, davranışlarını zehninə görə müəyyənləşdirən bir varlıqdır. Bəs dil öyrənmə bihevizmə görə deyilsə, nəyə əsasən aydınlaşdırıla bilər? Xomski bu suala “Universal Grammer”, yəni universal qrammatika ilə cavab verir. Onun fikrincə, dil səriştəsinin formalaşması genetikdir, anadangəlmədir və bizə bir növ kodlanmışdır. Öyrənmə və ünsiyyət bacarığı əvvəlcədən var olduğuna görə dil bacarığımız sadəcə eşitdiyimiz və istifadə etdiyimizi deyil, həmçinin heç vaxt eşitmədiyimiz cümlələri də özündə ehtiva edir. Belə ki, işin nüvəsini insan beyni təşkil edir.

XXI əsr dilçiliyində N.Xomskinin 1957-ci ildə yazdığı “Sintaktik Strukturlar” kitabı dönüş nöqtəsi olmuşdur. O, əvvəlki onilliklərin strukturalizm və bihevizm nəzəriyyələrindən radikal dərəcədə fərqlənən yeni dilçilik nəzəriyyəsini – ümumi qrammatika nəzəriyyəsini irəli sürdü. İlk olaraq kitabdakı cümlələrin analizində birdən çox uyğunsuzluq aşkarlandı, buna səbəb olaraq qrammatik strukturun görünən və görünməyən səviyyələri arasındakı fərqlərin nəzərə alınmadığı göstərilmişdir.

Ümumi qrammatikanın əsas məqsədi bu altda qalan strukturu nəzərə alan cümlələri analiz etmə vasitəsi təqdim etmək idi. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün N.Xomski Ferdinand De Sössürün ‘langue and parole’ konseptlərinə bənzər iki konsept, yəni dil səriştəsi və dil istifadəsi arasında fundamental fərq qoydu. Onun fikrincə, insanın dil qaydaları haqqında bilikləri ilə həmin dildən real situasiyalarda istifadə etmə bacarığı arasında böyük fərq vardır. Birinciyə səriştə, ikinciyə isə performans, yəni dildən istifadə adı vermişdir. Xomski düşünürdü ki, ümumilikdə dilçilik dil səriştəsinin öyrənilməsinə diqqət yetirməlidir, özünü sadəcə dildən istifadə ilə məhdudlaşdırmamalıdır.

N.Xomski əslində insanın dildən istifadəsinin altında yatan mental gerçəklikləri kəşf etmək istəyirdi və buna uyğun olaraq dil səriştəsini insanın

bütövlükdə psixoloji gücünün bir aspekti olaraq görürdü. Dilçilik bir “mental intizam” kimi nəzərdə tutulmuşdu. Kitabda həmçinin bəhs edilmişdir ki, dilçilik sadəcə dil səriştəsinin təsviri ilə özünə limit qoymamalıdır, uzun müddətdə daha güclü hədəfi olmalıdır, məsələn, səriştənin müxtəlif formalarının adekvatlığını dəyərləndirmə bacarığı olan qrammatika təqdim etmək və ya dünyaca dilçilik universalları taparaq bütün dillərin təbiətini vahid halda tədqiq edərək ayrı-ayrılıqda insanların dillərinin öyrənilməsindən daha üstün pilləyə çıxmaq. Bu yolda, ümid edilir ki, insan beyninin və psixologiyasının təbiətini anlamaqda dilçilik mümkün dərəcədə kömək edə bilər. N.Xomski yanaşmasının əsas xüsusiyyətini dil səriştəsi konseptini daha aydın şəkildə göstərmək üçün hazırladığı texniki vasitələr, daha dəqiq desək, cümlənin daha dərinliklərində olan sintaktik, semantik və fonoloji quruluşunun formal nümayişini təmin edən qaydalar və simvollar sistemi təşkil edirdi [39, s.409]. H. Klarkın fikrincə, Xomski dil səriştəsi deyərəkən bir insanın dildən istifadə bacarığını nəzərdə tuturdusa, performans deyərəkən isə, bu səriştənin danışma və dinləmə zamanı aktual tətbiq etmə bacarığını nəzərdə tuturdu [43, s.6].

Belə ki, səriştə konseptinin öyrənilməsi dil adlı çox mürəkkəb mental fenomen üzərinə və başqa tərəfdən isə insan beynində daha mürəkkəb proses olan dil emalı anlayışına işıq salacaq. Daha sonradan, bu qeyd edilən nəzəriyyələr dilin müxtəlif aspektlərini daha detallı formada önə çıxartmağa çalışan qrammatika alimlərinin işlərində öz əksini tapacaqdır. Beləliklə, növbəti paraqraflar dil səriştəsinin bu aspektlərini aydınlatmağa xidmət edəcək.

Səriştə dilçilik nəzəriyyəsində, xüsusilə də ümumi qrammatikada dil istifadəçisinin dil haqqında və sistem qaydalar haqqında bilikləri və həmin biliklər sayəsində sonsuz sayda cümlə istifadə etmək və anlamaq, habelə ünsiyyət zamanı qrammatik səhvləri və ikimənalılığı müəyyən etmək bacarığını əhatə edən termin kimi istifadə olunur. Səriştə termini nitqdə xüsusi ifadələrlə formalaşan performansın əksi olaraq göstərilmiş və dilin idealizə olunmuş konsepsiyasıdır. N.Xomskiyə görə, səriştə termini ümumi qrammatika dövründən əvvəlki, başqa sözlə desək, dil icrasının daha üstün səlahiyyətə malik olduğu dilçilik erasına bir reaksiya kimi istifadə olunmuşdur. Başqa dilçi qruplardan fərqli olaraq transformativ alimlər səriştə

terminini lakonik şəkildə ifadə edərək bildirmişlər ki, bu termin dilin ümumi təsvirini təqdim etməkdən və yerli dil istifadəçilərinin təqdim etdiyi dil səriştəsindən başqa bir şey deyildir. R.H.Robinsin fikrincə, bu qrup alimlərin irəli sürdüyü müddəaya əsasən dil səriştəsi dilin ümumi təsvirini formalaşdıraraq özündə elə dil qaydalarını ehtiva edir ki, bu qaydalar sayəsində dil istifadəçiləri bütün qrammatik normalara cavab verən cümlələri asanlıqla dilə gətirir və anlayır [112, s.228]. Səriştə, McNeilə [94, s.77] görə, yerli dil istifadəçilərinin öz dillərinə olan hisslərinin də nəzərə alındığı, həmçinin, linqvistik qaydalar haqqında bilikləri, kateqoriyaları və başqalarını əhatə edən konsepsiyadır, danışma və dinləmə zamanı bu səriştənin ifadəsi isə dil istifadəsidir. Robins R. H. qeyd edir ki, N.Xomski səriştəni dil istifadəçisinin həmin dil haqqında bilikləri olaraq adlandırır. Bu baxımdan, nitqin icrası və nitqin anlaşılması dil istifadəsinin kateqoriyalarıdır və hər ikisi səriştə ifadəsini əhatə edir. Belə ki, birinciyə nitqin icrası və kodlaşdırma səriştəsi, digərinə isə nitqin qəbul edilmə və deşifrə olunma səriştəsi daxildir [111, s.37].

Dil istifadəçisinin dil bilikləri haqqında danışarkən N.Xomski “dil səriştəsi” terminini istifadə edir. İlk baxışda, linqvistik biliklər dilin qrammatik qaydaları kimi nəzərə çarpa bilər. Faktiki olaraq, diskurs təhlilçilərinin və nitq etnoqraflarının apardığı mətn və ünsiyyət analizləri kimi yüksək səviyyədə olan dil analizlərinin inkişafından əvvəl dil səriştəsi cümlə səviyyəsində dil təsvirinin ümumi tendensiyası xarakterini daşıyırdı. Belə ki, linqvistik səriştə çox tənqid və tədqiq olunan ilk səriştə versiyalarından biri olsa da, səriştənin müxtəlif formaları bu fəsildə təhlil olunacaq.

Səriştə konsepsiyasının növlərindən biri olan kommunikativ səriştə dil səriştəsindən onunla fərqlənir ki, kommunikativ səriştə ünsiyyət zamanı dil istifadəçisinin kontekstə uyğun olaraq cümlələrin istifadəsini və anlamasını əhatə edir. Kontekstə uyğun kommunikativ səriştəyə misal olaraq natiqin sosial cəhətdən fərqli situasiyalara müvafiq nitq söyləmə qabiliyyətini göstərmək olar. Başqa sözlə desək, dil səriştəsi və kommunikativ səriştə fərq ondan ibarətdir ki, dil səriştəsi formal dil bilikləri üzərində dayanırsa, kommunikativ səriştə daha çox kontekst, danışan və dinləyən arasındakı münasibət, nitqin cərəyan etdiyi cəmiyyət və ya başqa ətraf faktorları nəzərə alaraq müvafiq nitqi icra etmə səriştəsidir. Kommunikativ

səriştəyə həmçinin nitqin icra olunduğu zamanı, məkanı, danışan və dinləyən arasındakı yaş və sosial status fərqi nəzərə almaq bacarığı daxildir. Dil istifadəçisinin bu kimi sistemik və xarici faktorları nəzərə alması onun daha səriştəli nitqə nail olacağına zəmin yaradır.

Tarix boyunca kommunikativ səriştə konseptinə fərqli alimlər istinad etmiş və dilçiliyin inkişaf tarixində onun müxtəlif modelləri ərsəyə gəlmişdir. Araşdırmalar göstərmişdir ki, bu terminin adlandırılması haqqında kifayət qədər fikir birliyi olmasa da kommunikativ səriştə modellərini yaradarkən alimlər, demək olar ki, əvvəlki modellərə istinad etmişdir. Bu modellərdən bəziləri məqalənin əsas qayəsini təşkil edir və həmçinin məqalədə onların oxşar və fərqli cəhətləri təqdim edilmişdir. Böyük prizmadan yanaşdıqda, kommunikativ səriştə danışanın doğru kontekstdə uyğun məqsədlər üçün müvafiq dil səviyyəsini və ya formasını istifadə etmək bacarığına deyilir.

Son zamanlarda, ingilis dilinin qlobal dil olması nəticəsində dil mütəxəssisləri kommunikativ səriştə konseptinə daha çox diqqət yetirməyə başlamışdır. Gəldikləri qənaətə əsasən müəyyən dil səriştəsinin formalaşması və reallaşmasını araşdırmaq böyük zəhmət və bəzən də uzun müddət tələb edir amma buna baxmayaraq hal-hazırda filoloqların qarşısında duran əsas məqsəd sürətlə dəyişən dünyamızda dəyişən kommunikasiyanı tədqiq edərək çərçivə proqramlarına uyğunlaşdırmaqdır.

Aydındır ki, dil bioloji vahiddən çox sosial vahid olduğuna görə yaşadığımız cəmiyyət də ünsiyyətsiz mövcud ola bilməz. Əlbəttə, ünsiyyət zamanı ən əsas olaraq nəyi nə vaxt demək və ya nə vaxt tamamilə susmaq lazım olduğunu bilmək lazımdır. Daha çox Amerikada fəaliyyət göstərən lakin əslən ingilis olan məşhur filosof Paul Qrays ünsiyyətin həyatımıza təsiri ilə bağlı irəli sürdüyü nəzəriyyədə uğurlu ünsiyyət üçün lazım olan fundamental mexanizmləri qeyd etmişdir. Onun fikrincə uğurlu ünsiyyət ilk növbədə tələb olunan və məqsədyönlü olmalıdır. P.Qrays həmçinin öz nəzəriyyəsində təsiredici kommunikasiyaya şərait yaradan dörd nüansa toxunmuşdur. İlk olaraq cəmiyyət nüansını qeyd edərək bildirmişdir ki, normadan və ya lazım olan miqdardan artıq danışmaq kommunikasiyaya xələl gətirir və danışan haqqında səriştəsiz natiq obrazı yaradır. İkinci nüans H.P.Qraysin fikrincə, keyfiyyət nüansıdır ki, burada

o ünsiyyət zamanı nitqin həqiqiliyindən bəhs edərək onun vacibliyini qeyd edir. Öz nitqində həqiqətə uyğun olmayan və ya qeyri-real mülahizələrə yol verən natiq heç vaxt səriştəli natiq adlandırıla bilməz. Üçüncü olaraq ünsiyyətin əlaqə komponentini qeyd edən filosof nitqin verilmiş mövzuya və məqsədə uyğun olmasının əhəmiyyətinə diqqət ayırır [68, s.32]. Başqa sözlə desək, mövzudan və ya sualdan kənar cavab dinləyicini yayındıraraq ünsiyyəti qeyri-effektiv şəkllə sala bilər. Son olaraq, nitqin tərz və üslubunu əsas götürərək ünsiyyət zamanı anlaşılmaqlığı müvəffəqiyyətlə aradan qaldırmaqlın və nitqi aydın çatdırmaqlın uğurlu kommunikasiya üçün əsas komponent olduğunu bildirmişdir. Bu dörd xüsusiyyətdən başqa, H.P.Qraysin fikrincə, səriştəli natiq həmçinin nitq söylədiyi sosial mühiti və onun mədəniyyətini də nəzərə almalıdır [68, s.35]. H.P.Qraysdan başqa nitqin tərzini haqqında ətraflı məlumat verən Kristina Paulston öz məşhur “Dil və Kommunikativ səriştə” kitabında yazmışdır ki, əgər natiq hər hansı bir situasiya haqqında bir professorla və daha sonra yaxın dostuna eyni ifadələri istifadə edərək məlumat verirsə, demək, həmin natiq səriştəli hesab oluna bilməz. Ünsiyyət zamanı dinləyicinin sosial statusunu, yaşını və həyatda tutduqlı mövqeyini nəzərə alaraq uyğun danışıqlı tərzini seçən natiq uğurlu kommunikasiya üçün şərait yaratmış olar [68, s.38]

Bu nüansları nəzərə alaraq effektiv kommunikasiya əldə etmək üçün danışıqdan dilin linqvistik, sosio-linqvistik və sosial-mədəni aspektlərini yaxşı bilmək tələb olunur. Bunu bilmək həmin dil istifadəçisinə doğru şəraitdə müvafiq dili seçməyinə şərait yaradaraq onun ünsiyyətini səriştəli və dolqlın edər. Kommunikativ səriştə ilk dəfə dilin sosial konsepti kimi 1972-ci ildə Del Haymz tərəfindən N.Xomskinin linqvistik səriştə konseptinə qarşı irəli sürmüşdür. N.Xomskinin nəzəriyyəsi dilin formal strukturu üzərində dayanaraq, demək olar ki, dilin bütün sosial-mədəni xüsusiyyətlərini rədd edir [80]. Del Haymz bu fikirlə tamamilə razılaşmayaraq qeyd etmişdir ki, dilin istifadəsi o vaxt səriştəli hesab oluna bilər ki, istifadəçi qrammatik birləşmələri düzgün istifadə etməkdən daha çox müvafiq və uyğun dil formasını nə vaxt və hansı şəraitdə seçməyə daha çox diqqət yetirir.

Filoloji müstəvidə səriştə termini ilk dəfə 1960-cı illərdə N.Xomski tərəfindən irəli sürülmüş dil bacarıqlı konsepsiyasından götürülmüşdür. Bu konsepsiya sayəsində

N.Xomski dil istifadəçilərinin dili idarə edən xüsusi sistemdən xəbərsiz şəkildə mənimsədikləri bilik və bacarıqları müəyyənləşdirmişdir. N.Xomskiyə görə həmin xüsusi sistem istifadəçinin qrammatik biliyini əhatə edərək onun linqvistik səriştəsini formalaşdırır. Lakin daha sonralar C.K.Uels belə qənaətə gəlmiş ki, Xomski dil səriştəsindən bəhs edərkən ən önəmli nüansı qeyd etməmişdir. C.K.Uels bildirmişdir ki, fikri çatdırmaq və anlamaq üçün cümlələrin qrammatik cəhətdən dəqiq olmasından daha çox nitqin həmin kontekstə uyğun olması vacibdir [131, s.103]. 1970-ci ildə Habermas da N.Xomskini bu fikrinə görə tənqid edərək öz dil səriştəsi modelini yaratmışdır. Onun fikrincə, effektiv ünsiyyət əldə etmək üçün istifadəçi dil bilikləriylə bərabər davranış, interaksiya qaydaları, jest və mimikalar da daxil olmaqla bütöv sistem halında kommunikativ səriştəyə malik olmalıdır.

Səriştə konsepsiyası N.Xomski tərəfindən irəli sürülsə də, bu terminin adı Del Haymz ilə əlaqələndirilir. Del Haymz dili doğru zamanda, doğru şəkildə istifadə etmək bacarığının dilin qrammatik və ya sintaktik qaydalarını bilməkdən daha vacib olduğunu qeyd etmişdir. Həmçinin o bildirmişdir ki, ünsiyyət zamanı məkanın, davranışın, nitqin axıcılığının və məntiqi ardıcılığının, dinləyicinin sosial statusunun, mədəni və dini dəyərlərinin nəzərə alınması son dərəcədə vacibdir. D.Haymzın [79, s.181] fikrincə, kommunikativ səriştə dörd fərqli sahəni əhatə edərək bu sistemlərin (qrammatik, sosiolinqvistik, psixolinqvistik və probablistik) bir-birilə əlaqəsindən meydana gəlir. D.Haymzın dil səriştəsinin formalaşması və reallaşması haqqındakı bu fikirləri ondan otuz il sonra fəaliyyətə başlamış Leo Van Lirin fikirləri üçün bünövrə rolunu oynamışdır. Leo Van Lir dili cəngəlliyə bənzətmişdir. Onun fikrincə, heyvan cəngəlliyin nə olduğunu bilmədən ondan məharətlə istifadə edir və içində maneələrə rast gəlmədən yaşayır. Bəs nə üçün insan dili necə istifadə etməkdən daha çox dilin xarakteristik xüsusiyyətləri, onun qrammatik quruluşu və ya tərkibi sistemləri ilə maraqlanır? Dilin doğru şəkildə formalaşması üçün dilin səriştəli istifadəsinə yiyələnmək daha zəruridir [89, s.253].

Del Haymzın kommunikativ səriştə nəzəriyyəsi daha sonralar 1980-ci ildə kommunikativ səriştə nəzəri modelini yaratmış Kanal və Sveyn tərəfindən işlənərək 1982-ci ildə inkişaf etdirilmişdir. Onların ərsəyə gətirdiyi CoCo (COmmunicative

COmpetence – Azərb. Kommunikativ Səriştə) adlanan kommunikativ səriştə modeli özündə həm qrammatik səriştə (və ya dilin qrammatik qaydaları haqqında biliklər), və həm də sosio-lingvistik səriştəni (dilini istifadəsi qaydaları haqqında biliklər) ehtiva edir [34, s.6].

C.Yule kommunikativ səriştə konsepsiyasını üç komponent: qrammatik səriştə, sosiolingvistik səriştə və stratejik səriştə təşkil etdiyini [136, s.197] qeyd etsə də, M.Kanal və M.Sveyin bu konseptin ən azı dörd komponentdən ibarət olduğu fikrini irəli sürmüşlər:

1. Qrammatik səriştə: sözlər və qaydalar
2. Sosiolingvistik səriştə: uyğunluq
3. Diskurs səriştəsi: vahidlik və əlaqəlilik
4. Stratejik səriştə: kommunikativ strategiyaların müvafiq istifadəsi

M.Kanal və M.Sveyinin ilk kommunikativ səriştə modeli, yəni 1980-ci il modeli üç əsas bilik və bacarıqları əhatə edirdi, bunlara qrammatik səriştə, sosio-lingvistik səriştə, diskurs səriştəsi və stratejik səriştə daxil idi. Qrammatik səriştə dedikdə, düzgün cümlə qurma bacarığı, həmin dildə oxuma, yazma, danışmaq və dinləmə bacarığı və söz ehtiyatı nəzərdə tutulur. Sosio-lingvistik səriştəyə dil istifadəçisinin müxtəlif sosial kontekstlərə uyğun olaraq müvafiq dili istifadə etmək və başa düşmək bacarığıdır. Stratejik səriştəyə isə kommunikativ hədəflərə nail olmaq və ünsiyyətin effektivliyini artırmaq üçün müəyyən dili istifadə etmək bacarığı daxildir [34, s.28-31]. Bu modeli iki il sonra, 1982-ci ildə daha da inkişaf etdirən M. Kanal və M. Sveyin diskurs səriştəni də öz modellərinə əlavə etmişlər. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, hal-hazırda dörd səriştəni əhatə edən bu model ən çox istifadə və tələb olunan model sayılır. İlk, yəni qrammatik səriştəni tərkibini dəyişmədən lingvistik səriştə termini ilə əvəz etmişlər. İkinci səriştə stratejik səriştə adlanır və buraya ünsiyyət zamanı nitq boşluqlarını doldurma, kommunikasiyanın effektivliyini planlaşdırma və qiymətləndirmə, nitq səlisliyinə necə nail olma, nitqi dinləyiciyə və məqsədə uyğunlaşdırma texnikalarını bilmək bacarığı daxildir. Üçüncü səriştəni diskurs və ya nitq səriştəsi adlandıran M. Kanal və M. Sveyin bu bölmədə mətnin hissələrini bir-birinə bağlı şəkildə, vahid halda və məntiqi ardıcılığa uyğun formada

birləşdirmə bacarığından bəhs etmişdir. Son olaraq, sosio-lingvistik səriştəni qeyd edən bu alimlər buraya dilin sosial qaydaları (rəsmilik, nəzakətlik, səmimilik və s.), jest və mimika qaydaları və mədəni dəyərlər haqqında məlumatları daxil etmişdir [34, s.31].

Başqa bir kommunikativ səriştə modeli Van Ek tərəfindən hazırlanmışdır. Onun fikrincə, insanın kommunikativ bacarığı altı komponenti özündə ehtiva etməlidir: lingvistik səriştə, sosiolingvistik səriştə, diskurs səriştəsi, stratejik səriştə, sosio-mədəni səriştə və sosial səriştə. M.Kanal və M.Sveynin təsnifatından fərqli olaraq, Van Ek sosio-mədəni səriştəni sosio-lingvistik səriştədən ayırır və sosial səriştəni ayrıca bir komponent olaraq əlavə edir. Van Ekin fikrincə, sosial səriştəyə motivasiya, hadisələrə münasibət və özünə inam yaxud da fərqli sosial situasiyalardan baş çıxarma və qarşındakına münasibət anlayışları daxildir [129, s.54-56].

Daha sonradan “kommunikativ səriştə” kompleks modeli 1990-cı ildə L. F. Baxmanın hazırladığı “Kommunikativ Dil Bacarığı” konsepti sayəsində daha da genişlənərək inkişaf etdirilmişdir [25, s.86]. Bu termin hər iki konsepti: dil bilikləri və ya müəyyən dil səriştəsi və həmin dili kontekstləşdirilmiş kommunikasiyaya uyğun şəkildə həyata keçirmə bacarığını əhatə edir [25, s.84]. L.F.Baxman kommunikativ dil bacarığı çərçivəsində bu modelə üç komponent daxil etmişdir ki, bunlara dil səriştəsi, stratejik səriştə və psixoloji mexanizmlər aiddir. Baxman əlavə olaraq dil səriştəsini təşkilati səriştə və praqmatik səriştə olaraq iki formada təqdim etmişdir. Lingvistik, yəni dil səriştəsinə qrammatik və mətni səriştə daxildir və L.F.Baxmanın irəli sürdüyü bu iki səriştə qrammatik cəhətdən düzgün cümlələri istifadə və ayırd etmək, müxtəlif məzmunları bir qavramaq və bir araya gətirmək üçün dilin formal strukturunu idarə edən bacarıqları özündə birləşdirir [25, s.87]. Praqmatik səriştə Baxman tərəfindən cümlə səriştəsi və sosio-lingvistik səriştə şəklində qruplaşdırılaraq başqa modellərdən fərqləndirilmişdir. Başqa sözlə desək, Baxman özündən əvvəlki alimlərdən fərqli olaraq sosio-lingvistik səriştəni dil səriştəsi qrupuna əlavə etmişdir. Ümumilikdə L.F.Baxmanın yaratdığı “Kommunikativ dil bacarığı” modelinin başlıca fərqli xüsusiyyəti dil tarixində ilk

dəfə olaraq kommunikativ səriştə modelinə dil istifadəsinin neyroloji və psixoloji faktorlarının da əlavə olunması idi. Baxman psixoloji mexanizmləri hal-hazırda dilin fiziki fenomen kimi tənəzzülünə cəlb olunmuş neyroloji və psixoloji proseslərə aid etmişdir [25, s.107].

1997-ci ildə E.Makaro kommunikativ səriştə səviyyəsinin reallaşmasını asanlaşdıran dörd əsas fikri tədqiq edərək istifadəçilərə təqdim etmişdir. Bunlara oxuma və yazma bacarıqlarından daha çox danışmaq və dinləmə bacarıqlarına diqqət yetirmək, artıq bildiyimiz informasiya yerinə yeni informasiyaları ünsiyyət zamanı təcrübə etmək, passiv öyrənməni sıxışdırmaq üçün dil istifadəçisini ünsiyyətə daha çox cəlb etmək və son olaraq, düzgün qurulmuş cümlələr və ya individual sözlər yerinə müvafiq və real situasiyalarda dili uyğun şəkildə istifadə etmək bacarığı üzərində daha çox dayanmaq daxil edilmişdir [92, s.42-43]. Bu fikirlə bir çox filoloqlar razılaşmayaraq qeyd etmişlər ki, hər hansı dil istifadəçisinin kommunikativ səriştəsini yalnız danışmaq və dinləmə bacarıqlarına önəm verərək inkişaf etdirmək məqsədəuyğun və effektiv deyil. Araşdırmalar göstərmişdir ki, istifadəçi dil sahəsində o vaxt səriştəli hesab oluna bilər ki, bütünlükdə dörd bilik və bacarığı – oxuma, yazma, danışmaq və dinləmə eyni dərəcədə qavrayır və istifadə edir.

Kommunikativ səriştə modelinin ən son versiyası Avropa Dilləri Ortaq Çərçivə Proqramları (Common European Framework – CEF) tərəfindən dillərin öyrənilməsi və öyrədilməsi, həmçinin qiymətləndirilməsi məqsədilə irəli sürülmüşdür. Bu proqramda kommunikativ səriştə yalnız bilik mövqeyində ortaya qoyulmuş və üç səriştə daxil edilmişdir: dil səriştəsi, sosio-lingvistik səriştə və praqmatik səriştə. Göründüyü kimi stratejik səriştə komponentlər sırasından çıxarılmışdır. Maraqlısı odur ki, bu modeldə hər bir komponent ayrıca bilik və onun tətbiqi formasında göstərilmişdir. Məsələn, dil səriştəsi və ya lingvistik səriştəyə dil resursları haqqında biliklər və onlardan istifadə qaydaları aid edilir. Leksik, qrammatik, semantik, fonoloji, orfoqrafik və orfoepik səriştə dil səriştəsinin alt komponentləri hesab etmişlər. CEF-in bu modelində sosio-lingvistik səriştəyə müvafiq dili müxtəlif sosial kontekstlərdə istifadəsinin bilik və bacarıqları daxil edilmişdir. Bu səriştənin bəzi aspektlərinə, məsələn, sosial əlaqələri qiymətləndirən dil elementlərinə, uyğun

davranış qaydalarına, insanların fərqli ifadələrinə, dialektlər və vurğularda fərqliliklərə daha çox diqqət yetirilmişdir. Bu modeldə sonuncu komponent – praqmatik komponent – iki alt komponenti özündə cəmləşdirir: mətni səriştə və funksional səriştə. Ümumilikdə, hər iki komponent dildəki mesajları interaksiya sisteminə uyğun şəkildə planlaşdırmadan ibarətdir. Stratejik səriştəyə CEF alimləri tərəfindən yalnız proqramın mübahisə hissəsində toxunulmuş və yalnız hər hansı dil biliklərində olan zəiflikləri aradan qaldırma xüsusiyyəti qeyd edilmişdir.

“Kommunikativ səriştə” həyatımızın müxtəlif sahələrini əhatə etdiyinə görə hal-hazırda uğurlu karyera və həmçinin şəxsi həyatda uğur qazanmaq üçün fundamental baza rolunu oynayır. Bu konsept haqqında fikir ayrılıqları çox olsa da, mövzuya daha dərinədən yanaşdıqda bu termin danışanın müxtəlif linqvistik, sosiolinqvistik kontekstlərdə müvafiq dil səviyyəsini seçə bilmək bacarığını bildirir. Dilin bu səviyyədə reallaşması dörd dil bacarığının hamısına yaxşı yiyələnməyi tələb edir.

Xarici dil konseptində yaxşı olardı ki, elə bir kommunikativ səriştə modeli yaradılsın ki, həmin dili xarici dil kimi istifadə edənlərin kontekstlə bağlı sosial və linqvistik bütün xüsusi faktorları nəzərə alınsın. Bu səbəblə dil istifadəçilərini səriştəli etmək məqsədilə dil öyrənmə materiallarının tərtib olunmasında öz, yerli kontekstlərini nəzərə almaqları üçün yerli ekspertlərin cəlb olunması daha məqsədəuyğundur.

Səriştə konsepsiyasının işləndiyi terminlərdən biri də qrammatik səriştə ifadəsidir. A.Radford qeyd edir ki, qrammatik səriştə dedikdə dil istifadəçisinin ümumilikdə dil bilikləri və üç əsas dil bacarığına malik olması nəzərdə tutulur. Onun fikrincə, üç əsas dil bacarığına sintaktik, semantik və fonoloji normalara düzgün riayət etmə bacarığı daxildir. Sintaktik dil bacarığına istifadə olunan dildə qrammatik normalara cavab verən cümlə tərtib etmək üçün söz və ifadələri uyğun şəkildə birləşdirmə bacarığı daxildir. Semantik dil bacarığına danışanın semantik qaydalara müvafiq nitq qabiliyyəti və son olaraq fonoloji dil bacarığına isə cümlələrin fonoloji struktur qaydalarına əməl olunan dil bacarığı daxildir. Radfordun irəli sürdüyü fikrə əsasən bu üç bacarıq birlikdə qrammatik səriştə konseptini əhatə edir [105, s.6-7].

A.Radforddan fərqli olaraq Yoşida R. qrammatik səriştəni verbal və ya qeyri verbal dildə ustalığa bənzədir. Və bu ustalığa dilin lüğət tərkibi, morfologiya, sintaksis, tələffüz, yazı və semantika kimi xüsusiyyətlərin və dil qaydalarının daxil olduğunu qeyd edir [135, s.3].

Səriştənin digər forması olan sosiolinqvistik səriştə Dell Haymzın səriştə anlayışının tədqiqi müstəvisinə gətirdiyi konseptlərdən biridir. Sosiolinqvistik səriştə kommunikativ dilin istifadəsində mümkün, müəssər və müvafiq nitqləri fərqləndirir. M.Sveyn [106, s.188] qeyd edir ki, sosiolinqvistik səriştə mövzu fərqliliyi, dil iştirakçılarının sosial statusları və ünsiyyətin məqsədi kimi kontekstual faktorlara bağlı olaraq müxtəlif sosiolinqvistik situasiyalarda müvafiq cümlələrin istifadəsi və qəbul olunması bacarığıdır [98]. Cümlələrin müvafiqliyi həm mənə müvafiqliyini, həm də forma müvafiqliyini özündə ehtiva edir. Həmçinin R.Yoşidanın fikrincə, sosiolinqvistik səriştə formada və mənada müvafiq nitq icra etmək qabiliyyətidir. Burada müvafiqlik iştirakçıların rütbəsinə, ünsiyyətin hədəflərinə və normalarına uyğun olaraq dəyişə bilər [135, s.4].

Səriştə termininin işləndiyi digər konsept isə diskurs səriştəsi konseptidir. M.Kanal və M.Sveyn 1980-ci il dil səriştəsi modelində diskurs səriştəsi terminini istifadə etmir, belə ki, nitqin vahidliyi və ardıcılığı özəlliklərini sosiolinqvistik səriştənin tərkibində göstərirlər. Bu tədqiqatçılar diskurs səriştəsinə müxtəlif janrlarda vahid nitq və yazılı mətn əldə etmək üçün qrammatik forma və mənaları düzgün birləşdirmə vərdişi kimi yanaşırlar. Mətnin vahidliyi formada ardıcılıq və mənada vahidlik sayəsində əldə edilir. R.Yoşidanın fikrincə, diskurs səriştəsi ardıcıl və mənalı mətnlər ərsəyə gətirmək üçün qrammatik forma və mənaların düzgün birləşdirilməsi bacarığıdır [135, s.10]. Məhz buna görə də, bəzən diskurs səriştəsi mətn səriştəsi olaraq adlandırılır.

Bu növ səriştə cümlələrdə vahidlik və əlaqəlilik xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Mətnin əlaqəliliyi və vahidliyi xüsusiyyətləri M.A.Həllidey və R.Hasan linqvistləri tərəfindən də izah edilmişdir. Onların izahatlarına əsasən, vahidlik xüsusiyyəti mətndəki cümlələrin məntiqi ardıcılığı, yəni cümlələrin bir-birini məntiqi tamamlaması sayəsində yaranan mənə vahidliyinə deyilir. Mətnin əlaqəlilik

xüsusiyyəti isə mətnin istifadə olunduğu situasiyaya uyğun olmasına deyilir. Beləliklə, mətn öz daxilində ardıcıl cümlələrdən ibarətdirsə bu mətnin vahidlik xüsusiyyətinə malik olduğunu və mətn istifadə olunduğu kontekstlə ayaqlaşarsa bu onun əlaqəlilik xüsusiyyətinə malik olduğunu göstərir [72, s.30] .

Səriştə konseptinin öz əksini tapdığı digər termin isə stratejik səriştə anlayışıdır. M.Kanal və M.Sveynin [34, s.30] stratejik səriştəyə verdiyi tərfi əsas götürərək Yoşida R. bu terminə belə izahat verir: *“Stratejik səriştə ünsiyyət zamanı yaranan çətinlikləri və ya yetərsiz dil bacarığının ortaya çıxartdığı nitq səriştəsizliyini aradan qaldıran verbal və qeyri-verbal strategiyalar toplusudur”* [135, s.3]. 1983-cü ildə M. Kanal tərfi qismən genişləndirərək aşağıdakıları əlavə etmişdir:

- a. Stratejik səriştə yetərsiz dil səriştəsi və ya dil istifadəsi məhdudiyyətləri səbəbiylə meydana gələn ünsiyyət çətinliklərini kompensasiya edə bilmə bacarığıdır.
- b. Stratejik səriştə cümlələrin ritorik effektini artırma bilmə bacarığıdır [33, s.338].

M. Kanal aydınlaşdırır ki, belə kommunikasiya strategiyaları əsasən iki səbəblə istifadə olunur:

1. Kommunikativ səriştənin digər sahələrindəki məhdud bilikləri ünsiyyət zamanı kompensasiya etmək üçün,
2. Ünsiyyət anında hər hansı bir fikri və ya qrammatik normanı xatırlamamaq kimi məhdud situasiyalarda yaranan problemləri aradan qaldırmaq üçün [33, s.339].

PACTE tədqiqat qrupu stratejik səriştə konseptinə xarici dil perspektivində yanaşaraq qeyd etmişdir ki, stratejik səriştə hər hansı bir dildən digər dilə tərcümə zamanı yaranan problemləri həll etmək üçün istər iradi, istərsə də qeyri-iradi, verbal və ya qeyri-verbal bütün fərdi proseduraları özündə ehtiva edir [100, s.99-103]. Bu müstəvidə problem həll etmə prosesi bir və ya bir neçə müəyyən hərəkətlərdən və ya ifadələrdən ibarət ola bilər. Bu strategiyaları misal olaraq bunları göstərmək olar: məlumat əldə etmə, əsas və ikinci dərəcəli fikirləri fərqləndirmə, konseptual əlaqələr yaratma, sinonimlərlə və ya başqa sözlərlə ifadə etmə, geri tərcümə, yüksək səslə tərcümə və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tərcümə üçün bu cür dəqiqləşdirmə

bütün kommunikasiya proseslərinin daxil edilməsi kimi ümumiləşdirilə bilər. Başqa sözlə desək, kommunikasiya bizim fikirlərimizin, problem həll etmə bacarığımızın tərcüməsi prosesi kimi də nəzərdə tutula bilər. Əslində isə, kommunikativ səriştə konsepsiyası geniş ölçüdə qəbul edilməsinə baxmayaraq onun dəqiq formada modelləşməsi prosesi böyük inkişaf qət etməmişdir [14, s.45].

Praqmatik səriştə konsepti də səriştə terminin istifadə olunduğu digər konseptdir. D.Kristal [48, s.60] kimi bəzi linqvistlər praqmatik səriştə konsepti ilə bağlı müəyyən fikirlər irəli sürmüşlər. İlk dəfə N.Xomski qrammatik və praqmatik səriştəni fərqləndirmiş, belə ki, birincini dil strukturu ilə, ikincini isə dil istifadəsi ilə əlaqələndirmişdir [39, s.3-7]. Praqmatika əsasən linqvistik olmayan biliyə, daha dəqiq desək, cümlələrin istifadəsində və tərcüməsində olan əvvəlki biliklərə və şəxsi düşüncələrə yönəlir. Məhz dilin yerli istifadəçilərinin praqmatik səriştəsi sayəsindədir ki, ünsiyyət zamanı onların qeyri-linqvistik bilikləri də göz önünə sərilir.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, bugünkü dövrdə səriştə konseptinin bir neçə növü dilçilikdə tədqiq olunur. Bu növlər bir-biri ilə sıx əlaqəli şəkildə və hər hansı bir aspekti təcrid olunmadan təhlil olunur. Lakin praqmatik səriştənin dildə inkişafı və tədqiqatçılar, habelə dil tədris edənlər tərəfində fərqli dəyərləndirilməsi bu səriştənin hal-hazırda üstün mövqə daşdığı qənaətinə gələ bilərik. Qərbi Avropa və ABŞ-da dil istifadəçisinin hər hansı bir dili fərqli perspektivlərdən öyrənməsi üçün dilçilər və müəllimlər ortaq şəkildə çalışdıqları səbəbiylə bu mövzu aktual deyil. Modern dilçilik tədqiqatları daha çox praqmatik ötürücülərə və qlobal dillərlə bağlı araşdırmalara diqqət ayırır. Bu yanaşma sadəcə qlobal dillərin daha qısa zaman müddətində effektiv və məqsədəuyğun şəkildə öyrənilməsinə xidmət etmir, eyni zamanda dünya səviyyəsində cəmiyyətlərarası boşluqları, yəni fərqləri minimuma endirməyə səy göstərir. Mey Jacob qeyd edir ki, praqmatika görünməyən mənanı çıxardır. “Praqmatikaya giriş” kitabında müəllif bu mövzuyla əlaqəli çox gözəl nümunə gətirmişdir. O yazır, mağazada üzərində “uşaq endirimi” (baby sale) yazılan bir lövhə düşünün. Biz, sözsüz ki, bu lövhədən uşaqların endirimdə olduğunu deyil, uşaq geyimlərinin və ya əşyalarının endirimdə olduğunu asanlıqla başa düşə bilərik. Mətnin mövcud olduğu yerin önəmini daha çox vurğulamaq üçün kitabda qeyd

olunan digər nümunəyə nəzər salaq. Mağaza vitrinlərində asılan “big earthquake” (böyük zəlzələ) və ya “bankrupt” (iflas) lövhələrin məqsədi müştərilərin diqqətini şirkətdə olan böyük endirimə yönəltməkdir. (95, s.346)

Praqmatikanın vəzifəsi bu mövqedə asan deyil. Dil istifadəçisi üçün praqmatika həm şəxsi, həm dilin sosial, mədəni, psixoloji və hətta coğrafi aspektlər kimi fərqli yönələrini əks etdirməli olur. Bu səbəblə R.Rueda qeyd edir ki, dil istifadəçilərinə spesifik praqmatik xüsusiyyətlər sayəsində ortaya çıxan strategiyalar və linqvistik formalar, həmçinin bu strategiyaların fərqli situasiyalarda özünü necə büruzə verdiyi tədris oluna bilər. O, eyni zamanda əlavə edir ki, praqmatikanın məqsədi yeni dil istifadəçisinə o dilin yerli dil istifadəçisinin praqmatik səriştəsini adaptasiya etməsinə sövq etmək deyil. Onlara müxtəlif dil resurslarının xüsusi kontekstual faktorlara görə fərqli şəkildə distribusiyaya olunduğunu aşılamaq praqmatikanın xarici dildə rolunun əsas amalıdır [114, s.178]. M. Danesi belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, xarici dil istifadəçiləri dil istifadəsində olan metaforik fiqurları və əksər hallarda çətin qavrayır və onların leksik mənasına söykənərək müəyyən ifadələri yanlış formada özünüküləşdirir. Buna görə də, fərqli mədəniyyətlərdən gəlmiş insanların bu kimi çətinliklərlə qarşılaşmaması onların praqmatik sxemlərinin inkişaf etdirilməsi və diqqətini yerli perspektivdən qlobal düşünmə perspektivinə dəyişdirilməsi ilə mümkündür [51, s.494]. A.Davies isə belə bir nəticəyə gəlir ki, mədəniyyətlərarası praqmatikanın aşılınması və interaktiv səriştənin inkişaf etdirilməsi dil tədrisinin başlanğıcından sonuna qədər prioritet olaraq nəzərə alınmalı və kommunikativ səriştənin bütün aspektləri ilkin tədris planı çərçivəsində vahid halda inkişaf etdirilməlidir [53, s.227].

Ümumilikdə, insanın yeni mühit və xarici dünya ilə bağlı qavrayışı bir neçə parametərə əsaslanır, hansı ki bu parametrlərlə insanın kim olduğunu, yəni onun kimliyini müəyyənləşdirir. Buna görə də fərdin dil inkişafı sadəcə struktural nöqteyi-nəzərdən deyil, həmçinin sosial, mədəni, psixoloji, coğrafi və ekstra-linqvistik bucaqlardan da tədqiq olunmalıdır. Özündə linqvistik və kommunikativ səriştələri ehtiva edən praqmatik səriştənin inkişafı dil istifadəçisinin koqnisiya və qavramasını müəyyənləşdirir və onun dinləyici ilə məqsədəuyğun və daha uğurlu ünsiyyət

qurmasına kömək edir və bu sayədə, hər iki tərəf ünsiyyətdən doğru yararlanır və zövq alır.

Ədəbi səriştə konsepti səriştə termininin öz əksini tapdığı konseptlərdən biridir. Ədəbi səriştə fransız nəzəriyyəçisi Ronald Bartes tərəfindən irəli sürülmüş və yerli dil istifadəçisinin ədəbi dil xassələrini icra edə bilmə bacarığı mənasında işlədilmişdir. D.Kristalın fikrincə, bu N.Xomskinin danışanın kreativ bacarıqlarına yönəlmiş vurğusuna bənzəyir. Bəs ədəbi mətnin mənasını tapmaq ədəbi səriştəyə daxildir mi? Bu sahədə aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, əslində mətnin mənalılığı və vahidliyi sadəcə mətnin öz daxilindən asılı deyil. Səriştəli oxucunun mətni necə qavramasından daha çox asılıdır. Əgər oxucunun ədəbi səriştəsi kifayət qədər deyilsə mətnin mənalılığı heç bir mənə kəsb etməyəcəkdir. Belə ki, mətnin vahidliyi oxucunun mətnin fraqmentləri arasındakı əlaqəni anlama, analiz etmə, nəticə çıxarma və tətbiq etmə bacarığı sayəsində əldə edilir [49, s.62].

Dil müəyyən qaydalardan ibarət olur ki, bu qaydalar sayəsində biz doğru zamanda düzgün cümlələr qura bilirik. Dil istifadəçisinin bildiyi bu qaydalar onun mümkün cümlələri istifadə etməsini müəyyənləşdirir. Müvafiq olaraq, psixolinqvistlərin qarşısında duran əsas məqsəd bu qaydaların təbiətini tədqiq etməklə dil istifadəçilərinin dil səriştəsi nəzəriyyəsini inkişaf etdirməkdir. Bu nəzəriyyə dilin qrammatika nəzəriyyəsi adlanır. Bu nəzəriyyə ərsəyə elə dil qaydaları, başqa sözlə desək, dil bilikləri gətirməlidir ki, bu qaydalar sayəsində dil istifadəçiləri həmin dildə söylədikləri cümlələrin doğru və ya yanlış olduğu barəsində hökm çıxara bilsinlər. Bu biliklər həmçinin fərdlərə icazə verir ki, istifadə olunmuş cümlələrdə ikimənalılıq və ya hər hansı aydın olmayan mənə və ya natamamlıq varsa onları fərqləndirsin. Məsələn, aşağıdakı cümlədəki qeyri-müəyyənliyi ayırd edə bilsin:

Uçan təyyarələr təhlükəli ola bilər.

Və ya aşağıdakı iki cümlənin sinonim olub-olmaması haqqında qərar çıxarda bilsin:

- a. İnsan səhvlər edə bilər.
- b. Səhv edə bilən məhz insandır.

D.I.Slobin qeyd edir ki, hər bir uşaq doğulanda sistem dil qaydaları ilə deyil bu

qaydaları və dil bazasındakı verilənləri toplamaq və istifadə etmək funksiyasına malik bir növ proses mexanizmi ilə doğulur. Buna uyğun olaraq, dil universalları sonradan yaranan koqnitiv səriştədən daha çox fitri koqnitiv səriştə nəticəsidir [122, s.85]. Bu fitri bacarıq Mc Neilin [94, s.38] də istinad verdiyi kimi (Xomski, 1961:1965) Dil Qavrama Vasitəsi və ya Sistemi adlanır və qısaca LAD və ya LAS abreviaturası (Language Acquisition Device or System) işlənir. LAD (dil qavrama vasitəsi və ya aləti) bəsit dil verilənlərini qəbul edir və qrammatik səriştə olaraq istifadə edir. Bu proses sxemlə aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

Bəsit Dil Veriləni LAD \Rightarrow Qrammatik Səriştə

Dil səriştəsi konsepsiyasında LAD mexanizmi önəmli yer tutur. Bəs bu LAD nədir və hansı funksiyaları yerinə yetirir? İlk öncə bu mexanizmin tarixçəsinə nəzər salaq. “Hər şeyi sorgulamaqdan başqa heç bir seçim haqqında düşünməmişəm” – deyən dünyaca məşhur filosof və linqvist Noam Xomski öz fəaliyyəti ərzində dilə müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq dilçilik müstəvisinə çox faydalı konsepsiyalar gətirmişdir. Uşaqların qrammatik qaydaları bilmədən dili daha tez mənimsəyərək səlis danışmağı N.Xomskinin diqqətini cəlb etmiş və araşdırmışdır ki, bütün uşaqlar hər hansı bir dili öyrənmə bacarığı ilə doğulur. O, belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, uşaqların belə dəqiqliklə istifadə etdiyi müəyyən dil strukturu onların beyninə əvvəlcədən bir möhür kimi vurulmuşdur. N.Xomski inanırdı ki, hər bir uşağın dilin əsas prinsiplərini və qrammatik strukturunu onların beyninə kodlaşdıran xüsusi “dil qavrama aləti” (Language Acquisition Device – LAD) vardır və erkən yaşlarda uşaqlar sadəcə söz ehtiyatını inkişaf etdirərək beyinlərindəki həmin alətdən cümlə qurmaq üçün istifadə edirlər. Uşaqların dili imitasiya sayəsində öyrəndiyini qəbul etməyən Xomskinin dilin qavranılması konsepsiyası illər ərzində müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Növbəti paragraflar bu konsepsiya haqqında daha dolğun məlumat verərək onun hamı tərəfindən qəbul olunmuş nüansları ilə yanaşı ziddiyyət kəsb edən çatışmazlıqlarına da toxunmuşdur.

Linqvistika bir elm sahəsi kimi yarandığı gündən bəri müəyyən bir dilin qavranılması haqqında bir neçə konsepsiya meydana gəlmiş və ya yenisi ilə əvəz olunmuşdur. Bu konsepsiyalardan ikisi daim diqqət mərkəzində olmuş və müxtəlif

dilçilər az və ya çox dərəcədə birinə üstünlük vermişdir. Bunlardan ilki dilin imitasiya sayəsində qavranılmasıdır ki, ilk dəfə F.Skinner tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun fikrincə, dilin qavranılması praktik təcrübə prosesi olub imitasiya şəklində fikirlərin ötürülməsidir. B.F.Skinner qeyd etmişdir ki, uşaqlar dili addım-addım, yəni öncə imitasiya, sonra təkrar etmə, yadda saxlama, istifadə etmə və sonda müsbət və ya mənfi təşviq etmə nəticəsində öyrənir. İmitasiya nəzəriyyəsinə görə, uşaqlar ətrafında eşitdiklərini müəyyən situasiyada qavrayaraq daha sonra istifadə edir. Bu səbəbdən hər zaman eyni situasiyada qavranılan dil başqa situasiyalarda istifadə zamanı uşağa çətinliklər yaradaraq irəli yaşlarda onda psixoloji cəhətdən özünə inamsızlığa gətirib çıxarır. Bundan başqa imitasiya konseptinin çatışmayan cəhəti böyüklərin çox vaxt qrammatik qaydalara və ya dilin müxtəlif strukturlarına riayət etmədən dili istifadə etmələridir ki, uşaqların imitasiyası zamanı nitqlərində problemlər yarada bilər. Bu kimi çatışmazlıqlar dilin əslində imitasiya ilə qavranılmadığına zəmin yaratmışdır [121, s.135].

1950-ci illərdə ilk dəfə L.Blumfeld və N.Xomski tərəfindən irəli sürülən konsepsiyada uşaqlarda dilin qavranılması tamamilə fərqli şəkildə təsvir olunmuşdur. Daha sonradan 1960-1970-ci illərdə N.Xomski tərəfindən inkişaf etdirilən bu konsepsiyaya əsasən hər bir uşaq müəyyən bir dili öyrənmək üçün anadangəlmə hazır şəkildə doğulur. Bu bacarıq uşaqların istər xarici dili, istərsə də ana dilini öyrənməyini böyüklərə nisbətdə çox asanlaşdırır. N.Xomski uşaqlarda olan bu bacarığı onların beyinlərindəki xüsusi alətlə əlaqələndirərək bu alətə dilin qavranılması aləti adını vermişdir. Qeyd edilmiş alətin abreviaturası olan LAD daha sonradan N.Xomski tərəfindən genişləndirilərək universal qrammatika nəzəriyyəsinə gətirib çıxarılmışdır. O, bütün dillərin qrammatikasını universal qrammatika adı altında birləşdirərək uşaqların beyinlərindəki dilin qavranılması alətinin həmin qrammatikanın strukturuna uyğun işlədiyinə inanmışdır. N.Xomskinin araşdırmalarına əsasən, dünyadakı dillərin 90%-də xəbər mübtədadan sonra gəlir və onları ikinci dərəcəli üzvlər izləyir. Bu universal qrammatikanın strukturu şərait yaradır ki, normal inkişafda olan hər bir uşaq erkən yaşlarından istənilən xarici dili qavrasın.

N.Xomski (1965) dilin qavranılması nəzəriyyəsini sübutlarla dəstəkləmək üçün müəyyən nüansları qeyd etmişdir. O, müşahidə etmişdir ki, danışmağa yeni başlayan uşaqlar gözləniləndən daha az qrammatik səhvə yol verir. Çox nadir hallarda, uşaqlar dilin mübtədə-xəbər strukturunu pozur. Hətta, dili hələ səliss istifadə etməyi bacarmayan uşaqlar dilin qrammatikasında olan istisnalardan xəbərsiz olduqları üçün beyinlərindəki hazır alət sayəsində qrammatik normaları bütün sözlərdə istifadə etməyə çalışır. Məsələn, N.Xomskinin verdiyi ingilis dilində olan 'sheep-sheeps; deer-deers' misalına uyğun olaraq Azərbaycan dilində toplu isimləri misal gətirmək olar. Qrammatikadan xəbərsiz olan uşaq beyinlərindəki dilin qavranılması aləti sayəsində bütün isimlərə -lar² şəkilçisi artırır və toplu isimləri də cəmdə işlətməyə çalışır (camaat-camaatlar). N.Xomski həmçinin ingilis dilində olan qaydasız felləri də buna misal gətirmişdir (drink-drinked, go-goed, etc.). Dilin imitasiya sayəsində qavranılmasına inanmayan N.Xomski öz nəzəriyyəsini sübut etmək üçün tamamilə qrammatik normalara cavab verən, amma heç bir məna kəsb etməyən cümlə işlətmişdir (colourless green ideas sleep furiously – rəngli yaşıl ideyalar qəzəbli yatırlar). Bu cümlə ilə o göstərmişdir ki, biz hətta əvvəllər heç vaxt işlətmədiyimiz və eşitmədiyimiz cümlələr haqqında belə onun qrammatik normaya uyğun olub olmaması haqqında fikir irəli sürə bilir [37, s.5-9]. Demək, imitasiya dili qavramaq üçün yeganə yol deyil. N.Xomskinin tənqidçiləri olan B.Embric və E.Livenin fikrincə, imitasiya təklidə dilin qavranılması metodu olmaya bilər, amma bu o demək deyil ki, bütün uşaqların beynində N.Xomskinin qeyd etdiyi alət, başqa sözlə cihaz var. Dilin qavranılması və öyrənilməsi ümumi öyrənmə və başa düşmə bacarıqları və başqa insanlarla kommunikasiya sayəsində həyata keçir [37, s.30].

Hər bir uşağın asanlıqla xarici dili qavraması və danışmada istifadə etməsi N.Xomskinin qeyd olunmuş nəzəriyyəsinə sübut olsa da, hələ də dilin qavranılması haqqında suallara dəqiq cavab tapılmamışdır. Amma bir fakt olaraq B.F.Skinnerin fikri daha çox qəbul olunmuşdur, onun fikrincə, beynimizdə N.Xomskinin irəli sürdüyü dilin qavranılması alətinin olub-olmamasından asılı olmayaraq əgər dil kommunikasiya zamanı istifadə olunub inkişaf etdirilmirsə həmin dil müəyyən vaxtdan sonra unudularaq müəyyən situasiyalarda kommunikasiya problemləri

yaradır [121, s.352].

Dil səriştəsi konsepti ilə bağlı bütün deyilənləri və yuxarıda qeyd olunan səriştə termininin işləndiyi müxtəlif konseptləri ümumiləşdirsək görərik ki, dil səriştəsi dil istifadəçisinin istifadə etdiyi dildə nəyin qəbul olunması və nəyin qəbul olunmaması ilə bağlı bildiyi bütün dəqiq qaydalar sistemini müəyyən edir. Dil səriştəsinin ən diqqət çəkən aspekti isə nitqin kreativliyi hesab oluna bilər. Nitqin kreativliyi dedikdə heç bir fiziki bənzərliyə malik olmamağına baxmayaraq başqaları tərəfindən dərhal başa düşüləcəyi yeni cümlələri dilə gətirmə bacarığı nəzərdə tutulur (Alien və Buren, 1978). R.H.Robinsin fikrincə, yerli dil istifadəçisinin dil biliklərinin məhz kreativlik aspektidir ki, N.Xomski və başqa transformativ alimlərin səriştə konseptini onların daha sabit adlandırdığı F. de Sössürün 'langue' konseptindən fərqləndirir [112, s.228].

Dilçilikdə performans, yəni dil istifadəsi iki mənada işlənir: (1) fonetikada səs tellərinin yoxlanılması üçün istifadə olunan texnika; (2) linqvistik nəzəriyyədə istifadə olunan termin. Transformativ qrammatikada səriştə və performans arasındakı fərq bugünkü dövrə qədər dəqiqliklə tədqiq edilməmiş və adətən intonasiya, diskurs və s. kimi dilin müəyyən özəlliklərinin dil səriştəsinə, yaxud performansına aid olduğuna qərar verilməsində problemlər yaşanır [32, s.59]. Performans abstrakt dil qaydalarını deyil, dil istifadəçisinə təsir edən müxtəlif psixoloji və sosial çətinliklərin yaratdığı tərəddüdü nitq və tamamlanmamış cümlələr kimi xüsusiyyətləri əhatə edir (yaddaşda durğunluq və ya nitqdə normadan artıq pauzalar). Bu qeyd edilənlər müəyyən dilin qrammatikasında cümlə konstruksiyasının sistemlik prosesləri haqqında bəhs edən xüsusiyyətlər kimi hesaba alınmalıdır [32, s.224-225].

Məlumdur ki, dil biliyinin mərkəzində dil səriştəsi dayanır, lakin aydındır ki, dil istifadəçisi həmin dildə qrammatikadan daha çox şey bilir. Qrammatika biliklərini dil istifadəçisi bilsə də, bu biliklər onlara həmin biliyi necə istifadə etmələrini öyrətmir. Başqa sözlə ifadə etsək, qrammatika dil istifadəçilərinə bu bilikləri necə tətbiq etməyi və qavramağı öyrətmir. Belə ki, qrammatika dil istifadəçisinin dil biliyinin yalnız bir hissəsidir. Dil biliyinin digər komponenti dil performansı nəzəriyyəsidir. Dil performansını və ya istifadəsi dil səriştəsinin bütün istifadə

hallarında meydana çıxan psixoloji prosesləri özündə cəmləşdirir. Bu psixoloji proseslərə cümlələrin tətbiqi, onların başa düşülməsi, cümlələr haqqında hökm çıxartmaq və bunları etmək üçün bacarıq qazanmaq və s. aiddir.

Dili də özündə ehtiva edən bu psixoloji proseslər nəzəriyyəsini inkişaf etdirmək psixolinqvistlərin qarşısında duran əsas və asan olmayan vəzifələrdən biridir. Qeyd edilmişdir ki, bəzən istifadə olunan cümlələrdə səhvlər olur və bu cümlələr əslində dil istifadəçisinin nəzərdə tutmadığı kimi anlaşılır. D.Kristal tərəfindən bu səhv anlaşılımların səbəbi olaraq nitq zamanı saqqız çeynəmə, yorğunluq, yaddaşda zəiflik kimi linqvistik olmayan faktorlar göstərilmişdir. Bəzən dinləyicilər bu cür səbəblərdən dolayı eşitdikləri cümlələri səhv anlamaq və ya tamamilə anlamaya bilirlər. Buna görə də asanlıqla deyə bilərik ki, performans həmişə səriştəni əks etdirmir [50, s.70].

Dilin tədqiqi ilə bağlı fərqli yanaşmalardan biri də dilə bütün bir sistem olaraq yanaşmadır. Bu yanaşma dil səriştəsini dilin bir sistem olaraq əsasını təşkil etdiyini irəli sürür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bu yanaşmanın tərəfdarları dilə bir sistem kimi yanaşdıqda həmin dilin yerli istifadəçilərinin dilə olan münasibətlərinin nəzərə alınmasını çox vacib hesab etmirlər. Bunun yerinə, yetərli verilənlər kimi özlərinin mövcud dil haqqında münasibət və düşüncələrini əsas götürürlər.

Bəzi linqvistlər, əsasən də, N.Xomski düşünürlər ki, onların qarşısında duran məsələ dil istifadəçilərini deyil onların dil səriştəsini tədqiq etməkdir. Dilin xarici faktorlarla vahid şəkildə təhlil edilməsinin əvəzinə bu linqvistlər dilin sadəcə tərkibi hissələri ilə maraqlanırlar. Onların fikrincə, dil istifadəsi və ya başqa sözlə ifadə etsək dil performansı dil səriştəsinin bilavasitə inikasındır [42, s.14].

Dil istifadəçisinin həmin dil haqqında biliklərini özündə ehtiva edən dil səriştəsi konsepti və dil istifadəçilərinin fərqli sosial situasiyalara müvafiq ünsiyyətini və bir-birini başa düşməsinə əhatə edən dil performansı anlayışı bir-biriylə qarşılaşdırılır. Əksər hallarda, dil performansı dil səriştəsinin natamam təzahürüdür [91, s.20]. Gündəlik ünsiyyət zamanı dil sürüşmələri dil istifadəçisinin həmin dildə səriştəsizliyinə dəlalət etmir. Dil sürüşməsi və onun kimi faktorlar, N. Xomskinin fikrincə, yorğunluq, sıxıcılıq, sərxoşluq və ya başqa xarici performans ünsürlərindən

qaynaqlanır [55, s.206]. Bu fenomenlər G.Yule tərəfindən beyinlə nitq istehsalının birgə fəaliyyətində yaranan çətinliklər kimi təsvir edilmişdir [136, s.165].

XX əsrin əvvəllərindən ortalarına doğru dilin tədqiqi müstəvisində bəzi məktəblər irəli sürmüşlər ki, dil ən yaxşı şəkildə nitqə və yazıya yönələrək tədqiq edilə bilər. Bu iki fəaliyyət (nitq və yazı) natiqin dil istifadəsinin ən aktual ölçü meyarıdır. Belə ki, müəyyən bir dili təsəvvür etmək və onun qaydalarını ərsəyə gətirmək üçün bu iki faktordan birini və ya hər ikisini analiz etmək kifayətdir. Bu analiz digər strukturalistlərin dilin tədqiqi yolunda məktubları oxumaq və birbaşa telefon zənglərinə qulaq asmaq cəhdlərində özünü bürüzə verir. Qeyd edilən strukturalistlər inanırdılar ki, müəyyən dilin hər hansı təsviri yerli dil istifadəçisinin verbal davranışlarının təsviriylə başlanmalı və sona çatdırılmalıdır.

Dilə bu cür yanaşma dil tədqiqinin ümumi təsvirində bihevizizm effektlərini ortaya qoyur. Bu yanaşmayla razı olmayan N.Xomski və tərəfdarları dil tədqiqinə yeni bir yanaşma gətirdilər. Onların bu yöndə fikirləri yeni meydana çıxan rasionalizmin psixoloji məktəbinə əsaslanır. Bu dilçilər düşündülər ki, bir linqvistin dilin təsvirindəki vəzifəsi dilin qaydalarını yazmaq və onu istifadəçilərindən ayrılıqda bir sistem kimi təsvir etməklə əhatə olunmur, tam tərsi, dil onun istifadəçisinin dünyasının bir parçası olaraq görülməlidir. Linqvist natiqin xarici dil davranışlarıyla yanaşı onun daxili dil biliklərini də təsvir etməlidir. Daha dəqiq desək, onun qarşısında duran məsələ birincini istifadə etməklə ikincini izah etməkdir.

Bu mövzuda onlar inanırlar ki, bir insanın dil biliyi haqqında daha yaxşı məlumat almaq üçün dilin yerli istifadəçilərinin cari cümlələri kifayət deyil. Buna görə də, onlar iki əsas nəticəni qəbul edirlər, birincisi mənbə sahiblərindən alınanlar, yəni yerli dil istifadəçilərinin dilə bir sistem kimi reaksiyasından çıxarılan nəticələr və ikincisi insan fəaliyyətindən daxilən çıxarılmış nəticələr [62, s.14].

Dil istifadəçisinin dil qaydaları haqqında bilikləri dəqiq biliklər olduğunu nəzərə alsaq dil performansını nəzəriyyəsinə inkişaf etdirmək cəhdində psixolinqvistlərin vəzifəsi linqvistlərin dil səriştəsi nəzəriyyəsinə inkişaf etdirmək vəzifəsindən heç də asan deyil. Aydın ki, dil səriştəsi və performansını nəzəriyyələri gedərək daha da sıx əlaqəli olur. Dil biliyinin istifadəsinə daxil olan psixoloji proseslər həmin dil

biliyinin təbiətindən çox asılıdır və dil biliyinin təbiəti isə özlüyündə onların vasitəsiylə istifadə olunan proseslərin təbiətindən asılıdır.

Bu sıx əlaqənin nəticəsidir ki, linqvistlərin və psixolinqvistlərin vəzifələrinin üst-üstə düşməsi təəccüblü hadisə olmur. Mahiyyətcə, biri dilin fonoloji, sinaktik və semantik sistemlərinin nəzəriyyəsidir, digəri isə bilik və proseslərin hər ikisinin nəzəriyyəsidir. Psixolinqvist dil biliyinin koqnitiv sistemdə necə nümayiş olunduğunu tədqiq etməyə çalışır. Əlavə olaraq, bu biliyi tətbiq edən istifadə və anlama kimi psixoloji prosesləri müəyyənləşdirir. Dil səriştəsi və performansı arasındakı ayrılmaz bağın tədqiq və təhlilində mühüm rol oynayan koqnitiv dilçilik haqqında ətraflı məlumatı ikinci fəsildə almışdıq [30, s.18].

Bu yarım fəsildə qeyd edilənləri ümumilikdə nəzərə alsaq, belə bir qənaətə gələrik ki, yerli dil istifadəçisinin dil biliyi olaraq adlandırdığımız dil səriştəsini və dil istifadəçisinin mövcud cümlə hasilatı olaraq adlandırdığımız dil performansını tədqiq etmək asan məsələ deyil. Buna səbəb sadəcə birinin abstrakt, digərinin isə konkret olması deyil, həmçinin bir insanın dil səriştəsinə daxil olmaq üçün heç bir yol yoxdur. Dil performansına olan xarici təsirləri nəzərə alsaq məlum olar ki, dildən istifadə bacarığı həmişə dil haqqında bilikləri əks etdirmir. Bu xarici təsirlərə misal olaraq dil sürüşməsinə, yorğunluğu, mövzu haqqında əvvəlki bilikləri, şəxsi münasibətləri və başqalarını gətirmək olar. Ümumilikdə, dilçilikdə olan dil səriştəsi və istifadəsi kimi yeni meyillər son zamanlarda qloballaşan dünyanın gətirdiyi səbəblərdən dolayı daha da ön plana çıxmışdır.

3.2. Hazırkı dövrdə dil istifadəsinin dil səriştəsinə nisbətən daha ön plana çıxması səbəbləri və nəticələri

Dünyada geniş vüsət alan qloballaşma dilçilik elmindən də yan keçməmişdir. Hazırda istər nəzəri, istərsə də praktiki cəhətdən ingilis dilində dünya qloballaşmasının, yeni texnologiyanın və süni intellektin təsiri nəticəsində dil bilgisindən daha çox dildən istifadəyə diqqət yetirilir. Bu yarım fəsil bu prosesə səbəb olan meyarları tədqiq etməklə bərabər meydana çıxan çətinlikləri araşdırır.

İlk öncə qloballaşma nədir və dilçilik elminə hansı yöndə təsir edir məsələlərinə diqqət yetirsək daha məqsədəuyğun olar. Bu günümüzün dünyasında artıq ölkələr iqtisadi, sosial və texnoloji şəbəkələr ilə bir-birlərinə sıx şəkildə bağlanmış vəziyyətdədir. Bu gözlə görünməz əlaqələr nəticəsində maddi və maddi olmayan dəyərlər milli sərhədləri aşaraq bütün dünyaya yayılmaqdadır. Bütün bunların nəticəsidir ki, ölkələr arasında qarşılıqlı iş birliyi artmış və ortaq hərəkət etmə məcburiyyəti ortaya çıxmışdır. Qloballaşma sadəcə iqtisadi və siyasi mənada deyil, millət olaraq yaşamın mədəniyyət, hüquq, təhsil və əyləncə kimi bir çox sektorda özünü büruzə verir. Mədəni dəyərlərin sürətlə axımı, bir-birinə qarşılıqlı təsiri və qloballaşma nəticəsində ortaya çıxan mədəni oxşarlıq qloballaşmanın mədəniyyət sahəsinə etdiyi təsirləri üzə çıxardır. Bu situasiyaya əks təsir olaraq milli mədəniyyətlər, milli yaşayış tərzləri diqqət çəkməyə başlamışdır. Qloballaşmanın iqtisadi səviyyəsində isə fərqli iş sahələrinin beynəlxalq hərəkətliliyi, beynəlxalq sərmayə qurumları beynəlxalq kapital, beynəlxalq iş rəqabəti kimi qavrayışlar dilimizə yerləşmişdir. Texnoloji səviyyədə isə, digər sahələrdəki təsirləri gücləndirən, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarındakı dəyişiklik, informasiyanın sürətli transferi kimi məsələlər özünə xüsusi diqqət çəkir.

İnsanların və cəmiyyətlərin bu dəyişiklikləri qavramaları və bu dəyişikliklərə adaptasiya olmaları və hətta bu dəyişikliklərin özüylə bərabər gətirdiyi mənfi təsirlərdən özlərini qoruya bilməsi üçün informasiya əvəzsiz rol oynayır. Qloballaşan dünyada informasiyanı əldə edən, bu informasiyalar toplusundan uyğun seçim edə bilən, seçdiyi informasiyanı tətbiq edə bilən və özü informasiya istehsal edə bilən fərd və cəmiyyətlə buna nail ola bilməyən fərd və cəmiyyət arasındakı fərq gedərək çoxalmaqdadır. Güc tarazlığı informasiyanı əlində tutanlar tərəfə daha ağır basmaqdadır. İnformasiya istehsal etməyən və doğru informasiyanı əldə edə bilməyənlər bunu edənlər qarşısında zəif mövqedə çıxış edir. İnformasiyanı əldə etməyin, tətbiq etməyin və onu istifadə edə biləcək səriştəyə malik olmağın yolu təhsildən keçir.

Qloballaşmanın və informasiyanın asan, sürətli və uyğun qiymətlə axına imkan verən kommunikasiya texnologiyalarındakı dəyişikliklər bir çox sahədə olduğu kimi

dilçilik sahəsində də böyük təsirlərə məruz qalmışdır. Buna misal olaraq qeyd edilə bilər ki, dünya qloballaşmasının nəticəsində dünya dilləri gedərək assimilyasiya olduqca müəyyən dildən necə istifadə edilməsinə həmin dil haqqında olan biliklərdən daha çox diqqət ayrılır. Bunun səbəb və nəticələrini İngilis dili üzərində təhlil və tədqiq edə bilərik. İngilis dili çox ölkələrdə xarici dil kimi ibtidai sinifdən etibarən universitet səviyyəsinə qədər məcburi və ya seçilmiş fənn kimi tədris edilir. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, ingilis dilinin tədrisi dilin öz funksiyaları ilə harmoniya təşkil etməlidir. Belə ki, dil ünsiyyət vasitəsi olduğuna görə sadəcə yazılı forması və ya dil qaydaları deyil, həmçinin səlis şifahi istifadəsi də təlim-tədris prosesinə daxil edilməlidir. Təəssüf ki, hələ də dil tədrisində daha çox qrammatikaya və söz ehtiyatına diqqət yetirilir və dil səriştəsinin ən vacib ünsürü kimi dilin qrammatik strukturu göstərilir. Bütün bunlar dil səriştəsi və dil istifadəsi arasında uçuruma zəmin yaradır. Uzun illərdir ki, xarici dilin tədrisində qrammatik tərcümə metodu tətbiq olunur və nəticə etibarlı ilə tələbələr ingilis dili qrammatikasına tam yiyələnsə də həmin dildə ünsiyyət qura bilmir. İngilis dilini xarici dil kimi öyrənsə də, təhsil alsa da yenə də həmin dildə danışmaqda çətinlik çəkir. Nə qədər ki, ingilis dilinin öyrənilməsi mətdaxili suallara cavab verməklə, sadə və mürəkkəb cümlələri tərcümə etməklə, qrammatik çalışmaları həll etməklə çərçivələnməyə, tələbələrin dil istifadəsi bir o qədər səlis nitqdən uzaq olacaq. Bu səbəbdəndir ki, xarici dildə ünsiyyət yaradarkən tələbələr özünə inamsız, utancaq və söhbətə motivasiyasız yanaşırlar.

Son zamanlarda xarici dilin öyrənilməsində dil istifadəsinə daha çox yer verilsə də uzun illər boyunca dil səriştəsi, daha dəqiq desək qrammatik-tərcümə metodu ilə dil öyrənmə həmişə ön planda olmuşdur. Dil səriştəsi və dildən istifadəsi arasında yaranan bu boşluğu daha yaxından tədqiq etmək məqsədilə ilk öncə bu konseptlərin hər ikisini işıqlandırmaq daha məqsədəuyğun olar. Dil səriştəsi dilçilik biliklərini, diskurs səriştəsini və sosiolinqvistik səriştəni özündə ehtiva edən dilçilik terminidir. Dil səriştəsi dedikdə dil biliyi, dil öyrənmənin koqnitiv aspekti və dildən düzgün istifadə bacarığı nəzərdə tutulur. Səriştə terminindən danışanın dildən istifadə bacarığını təsvir etmək üçün istifadə edilir [61, s.15].

V.Hemerka eyni zamanda dil istifadəsi haqqında qeyd edir ki, müəyyən psixoloji proseslərin nəticəsində aktual cümlələrin istifadəsinə dil performansı və ya dil istifadəsi deyilir. Dil öyrənilməsində ən vacib prinsip dil səriştəsi və dildən istifadəsi arasındakı balansı qorumaq məqsədilə dilin funksiyalarını və dilin tərkib hissəsini düzgün dərk etməkdir. Dil insanların ünsiyyəti üçün yaradılmış sözlər sistemidir [75, s.18]. Dil mənənin ifadə edilməsi üçün bir sistemdir və dil mənə və mesajların kommunikasiyası üçün bir nəqliyyat vasitəsidir [88, s.130]. Bu qeyd edilən nəzəriyyələr bir daha sübut edir ki, dil sadəcə onun haqqında biliklərlə əhatə olunmayıb. Dil həmçinin ondan effektiv və məntiqli istifadə bacarığını özündə cəmləşdirir.

İngilis dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində dil səriştəsi və dil istifadəsi arasında yaranan boşluğun bir neçə səbəbi vardır. İlk səbəb olaraq xarici dil öyrənilməsində tətbiq olunan qrammatik tərcümə metodunun əsrlər boyunca aktual olmasıdır. Nitqə və özünüifadəyə heç bir yer verməyən bu metodla dil istifadəçiləri sadəcə dil haqqında biliklərlə kifayətlənməli olurdular. İkinci səbəb olaraq isə balanslaşdırılmamış dil öyrənmə sistemini göstərmək olar. Yəni dil öyrənmədə dörd ünsürə də (yazma, oxuma, dinləmə və danışma) eyni dərəcədə vaxt və diqqət ayrılmalıdır. Bir ünsürün digərindən daha ön planda olması və ya bir ünsürün digərinə nisbətdə daha vacib sayılması səriştəli nitqə nail olmaqda bir o qədər çətinlik törədir.

Dil səriştəsi və dil istifadəsi arasında yaranan bu boşluq adətən dildən istifadəyə ehtiyac duyulduğunda özünü bürüzə verir. İngilis dilini illərlə öyrənən, başqa sözlə desək ingilis dilinin qrammatikasına yiyələnən dil istifadəçisi real situasiyalarda özünü ifadə etməyi bacarmır və beynəlxalq dil kimi öyrəndiyi ingilis dili onun köməyinə çatmır. Dil istifadəsi və dil səriştəsi arasındakı boşluğun yuxarıda qeyd edilən səbəblərindən başqa, S.Kraşenin fikrincə, dil istifadəsi zamanı istifadəçilərin emosional vəziyyətləri və ya dilə münasibətləri də nitqə təsir edir. S.Kraşen bu mövzuda üç fərziyyə irəli sürmüşdür. Birincisi, motivasiyadır, belə ki, məşhur linqvistin fikrincə yüksək motivasiyalı dil öyrənənlər səlis nitqə daha tez nail ola bilirlər. İkinci fərziyyəsi özünəinamdır, özünə və öyrənmə bacarığına inamlı dil

istifadəçiləri dil öyrənmədə daha uğurlu olduqlarını qeyd edir. S.Kraşenin üçüncü və sonuncu fərziyyəsi isə dil öyrənmədəki stresslə əlaqəlidir. Onun fikrincə, dil öyrənmədə stress və narahatlıq dil istifadəsinə mənfi təsir göstərir. Ümumilikdə, dil istifadəsində S.Kraşenin bu – emosional süzgəc – adlanan fərziyyəsi təqdim edir ki, daha az stressli dil istifadəçisi daha rahat və daha inamlı kommunikasiya yaradır [87, s.92].

İnsanın ən ibtidai hisslərindən biri olaraq qəbul edilən narahatlıq sadəcə S.Kraşen tərəfindən deyil bir çox tədqiqatçılar (Məsələn, E.K.Horvitz, McIntyre, R.C.Qardner, Young və s.) tərəfindən də qeyd edildiyi kimi dil istifadəçilərinin İngilis dilini öyrənməkdə mənfi yöndə təsir etməkdədir. Son illərdə dilçilik sahəsində dildən istifadə zamanı istifadəçinin keçirdiyi stresslə onun dil səriştəsinin reallaşması arasındakı əlaqə mövzusunda aparılan tədqiqatların sayı çoxalmışdır. Aparılan bu tədqiqatlar dil narahatlığı və gender arasındakı əlaqə (K.Kitano və A.Marvan kimi dilçilər tərəfindən) və dil narahatlığı və dil performansı arasındakı əlaqəni (R.C.Qardner, T.Skovel kimi dilçilər tərəfindən) işıqlandırır. Lakin Azərbaycanda bu mövzuda tədqiqat olmadığından dil səriştəsinin reallaşmasında yaranan çətinlikləri aydınlaşdırmaq məqsədilə bu tədqiqat işində qeyd olunan problemə toxunulmuşdur.

Dil narahatlığı – gərginlik, qorxu, əsəbilik və sinir sisteminin qıcıqlandırılması ilə özünü büruzə verən, istənilməyən duyğusal situasiya olaraq adlandırılır. Bu konsepsiyanın adlandırılması ilk olaraq Ziqmund Freyd tərəfindən həyata keçirilmişdir. Z.Freyd dil narahatlığını – psixoloji qıcıqlanmayla bərabər əsəbilik və narahatlıq duyğularını özündə cəmləşdirən duyğusal situasiya olaraq adlandırmışdır. T.Skovel dil narahatlığının dil öyrənmə və dil istifadəsi üzərindəki təsirləri ilə əlaqəli olaraq – asanlaşdırıcı və maneətörədici – narahatlıq formalarını önə sürmüşdür. Buna əlavə olaraq, asanlaşdırıcı narahatlığı yeni dil öyrənmə yerlərində mübarizəyə və yaxınlaşma davranışına doğru yönəltdiyini ifadə edərkən, maneə törədici narahatlığı isə yeni dil öyrənmə situasiyalarında uzaqlaşma davranışına sarı istiqamətləndirdiyini vurğulamışdır [118, s.130-132].

E.K.Horvitz isə ilk dəfə xarici dil narahatlığını xarici dil öyrənilməsinə aid məxsusi bir hiss olaraq təhlil və tədqiq etmişdir. E.K.Horvitz xarici dil narahatlığının

akademik və sosial yerlərdə performans dəyərləndirməsi ilə bağlı olduğunu qeyd etmiş və üç narahatlıq forması ilə əlaqələndirmişdir. Bunlara 1) ünsiyyət qorxusu, 2) imtahan həyəcanı və 3) mənfi qiymətləndirilmə qorxusu daxildir. E.K.Horvitzin fikrincə, bəzən isə xarici dil narahatçılığı xarici dil öyrənərkən dil istifadəçisinin keçirdiyi təcrübələrdən də meydana gəldiyi məlumdur [77, s.125].

Ümumilikdə, ingilis dilində dil səriştəsi və istifadəsi arasında yaranan boşluğun səbəblərindən biri də məhz istifadəçinin keçirdiyi neqativ hisslərdir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi bu nəzəriyyəni bir çox alim fərqli formada irəli sürmüşdür amma ən nəzərə çarpanı və dolğun versiyasını S.Kraşen qeyd edir. Onun fikrincə, yüksək stress və gərginlik səviyyəsi insan beynində çox sıx bir filtr (süzgəc) yaradır ki bu da yeni informasiyanın öyrənilməsini ləngidir və bunu dil stressi (gərginliyi) adlandırır. Bu nəzəriyyənin Azərbaycanda yaşayan ingilis dil istifadəçiləri üzərində necə təsirə malik olduğunu öyrənmək üçün bu dissertasiya işi zamanı belə bir tədqiqat aparılmışdır. Lakin ilk öncə dil stressi deyəndə nə nəzərdə tutulur sualına cavab vermək daha münasib olardı. Xarici dildən istifadə zamanının istifadəçinin keçirdiyi stress və gərginlik müəyyən səviyyəyə çatdıqda fobiya yaranır və buna ksenoqlossofobiya (xenoglossophobia) adı verilir. Dil stressinə dildən istifadə və ya dil öyrənərkən dil istifadəçisinin keçirdiyi gərginlik və narahatlıq kimi hisslər daxildir. Sözsüz ki, burada stress səviyyəsi fərqli ola bilər. Bəzi dil istifadəçiləri sadəcə narahatlıq hiss edə, bəziləri isə çox yüksək səviyyədə və uzun müddət davam edən gərginlik yaşaya bilər.

Belə ki, Azərbaycanda ingilis dilində dil səriştəsindən istifadə zamanı istifadəçinin stress səviyyəsinin, narahatlığının, həyəcanının və dilə olan münasibətinin nitqdə nə dərəcədə rol oynamasını ölçmək üçün 60 nəfər iştirakçı arasında sorğu keçirilmişdir. 20 nəfər iştirakçı Azərbaycanın fərqli universitetlərində (Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı Biznes Universiteti və s.) təhsil alan tələbə arasından, 20 nəfər iştirakçı isə Bakı şəhəri 251 sayılı məktəb şagirdləri arasından və 20 nəfər iştirakçı fərqli məktəb və universitetlərdə işləyən xarici dil müəllimləri arasından seçilmişdir. Aparılan sorğu təhlil edildikdən sonra belə bir nəticə

doğurmuşdur ki, dildən istifadə zamanı keçirilən həyəcan və narahatlıq performansına birbaşa təsir göstərir. Aparılan tədqiqatın digər nəticələrinə və həmçinin müəllim tərəfindən mövzuya yanaşmalara nəzər salmaq məqsədəuyğun olardı. Belə ki, ilk öncə sorğuda tətbiq olunan suallara diqqət yetirək. Müəllimlər üzərində aparılan sorğuya bu növ fikirlər(nəzəriyyələr) daxil idi və iştirakçılardan Raziyam, Qismən, Razi deyiləm formasında fikir bildirmələri tələb olunmuşdur. Yetkinlik yaşında çatmış şəxslər müəyyən xarici dili uşaqlardan daha fərqli öyrənir. Dil öyrənənlərinin öyrəndikləri dilə münasibətləri həmin dili öyrənməkdə əvəzsiz rol oynayır. Xarici dil öyrənən şəxslərin dildən istifadə zamanı səhvləri dərhal düzəldilməlidir. Dildən istifadəni daha effektiv hala gətirmək üçün dərslərdə diqqət qrammatika üzərində olmalıdır. Ana dilini öyrənmək xarici dili öyrənməkdən fərqlənir. Xarici dil öyrənən şagird və tələbələrin o dilə münasibətlərini öyrənmək həmin dildən səlis istifadəyə nail olmağa kömək edəcəkdir. Dil öyrənən şəxsin yaşı nə qədər az olarsa qoyulan hədəfə daha tez çatmaq mümkündür. Dil öyrənən şəxsin yaşı nə qədər azdırsa dildən istifadə zamanı keçirdiyi mənfi hissləri o qədər asanlıqla dəf etmək mümkündür. (Daha ətraflı Cədvəl 3.1)

İngilis dilini öyrənən həm şagird, həm də tələbələr arasında keçirilən sorğular isə bu nüansları özündə ehtiva edirdi və yenə də eyni qaydada onlardan *Raziyam, Qismən və Razi deyiləm* kimi variantlardan birini işarələmək tələb olunurdu: *İngilis dilindən istifadə edərkən heç vaxt özümdən əmin şəkildə danışmıram; İngilis dilində danışarkən etdiyim qrammatik və ya fonetik səhvlərə diqqət yetirmirəm, əsasən nitqin axıcılığına fikir verirəm; İngilis dilində hər hansı bir mətnə qulaq asarkən və ya yerli istifadəçini dinləyərkən başa düşmədiyim an çox məyus oluram; İngilis dili dərslərində tapşırıqlar zamanı könüllü olmağa çox çəkinirəm. Başqalarının yanında ingilis dilində danışarkən çox həyəcanlanıram. İngilis dili dərslərində və ya sinif xaricində ingilis dilində istifadə zamanı özümü çox əmin və rahat hiss edirəm.* (Daha ətraflı Cədvəl 3.2.)

Anketdə qeyd olunan suallar dil mənimsəmə və dil öyrənmə arasındakı fərqləri də özündə əhatə etdiyinə görə müəllimlərin cavablarına uyğun olaraq hansı nəzəriyyəni dəstəklədikləri aydın şəkildə sorğuda diqqət çəkirdi. Maraqlısı odur ki,

dil mənimsəməni dil öyrənmədən üstün tutan iştirakçılar dil istifadəçisinin dildən istifadə zamanı keçirdiyi neqativ hisslər və nitqi arasındakı əlaqə haqqında daha dolğun cavab vermişlər. Lakin bu mövzuda az informasiyaya malik müəllimlər isə açıq tipli sualların çoxunu cavabsız qoymuşdur.

Həmçinin tədqiqat aparılan zaman iki fərqli dil səviyyəsində olan qruplar müşahidə edilmişdir. Müşahidə zamanı aparılan qeydlərə görə ingilis dil səviyyəsi yüksək olan dil istifadəçiləri tamamilə ingilis dilində danışan tanımadıqları bir şəxsə daha rahat ünsiyyətə girir və keçirdiyi həyəcan və ya narahatlıq çox özünü büruzə vermir. Lakin ingilis dil səviyyəsi aşağı olan və ya daha çox testlərdə yüksək nəticə göstərən amma verbal tapşırıqlarda passiv rol oynayan dil istifadəçiləri ünsiyyətdən qaçır və ya ünsiyyət zamanı həm davranışlarında, həm də səs tonunda keçirdiyi gərginlik və narahatlıq çox aydın şəkildə təzahür olunur. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil istifadəsinin effektivliyi dil səriştəsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Dil səriştəsi yetərli olmayan dil istifadəçisi iradi və ya qeyri-iradi şəkildə narahatlıq, gərginlik, özünə inamsızlıq və stress kimi mənfi hisslər yaşayır, bu da bilavasitə onun performansına təsir göstərir. Bu sahədə aparılan araşdırmaların nəticəsinə görə dildən istifadə zamanı hiss edilən özünə inamsızlıq və gərginlik mütləq şəkildə diqqət yetirilməli faktordur.

Tədqiqatın sonunda gəlinən nəticəyə əsasən müvəffəqiyyətli dil istifadəsi üçün aşağı səviyyədə dil stressinin əvəzsiz rolu vardır və ya başqa sözlə desək, minimum səviyyədə hiss edilən dil gərginliyi uğurlu nitqin göstəricisidir. Dildən istifadə zamanı yaranan mənfi hisslərin aradan qaldırılması səriştəli nitqə nail olmaqda çox kömək olacaqdır. Bunun üçün isə ilk növbədə həm dil istifadəçiləri, həm də xarici dil öyrədənləri bu problemin necə qüvvətli təsirə malik olduğunu bilməli və bu yolda çalışmalıdırlar.

Dil istifadəçisinin dildən istifadə zamanı keçirdiyi narahatlıq hissənin M.Tanvirə görə 3 səbəbi vardır. İlk olaraq buna səbəb dil istifadəçisinin xarakterik xüsusiyyətləri ola bilər, müəllif bunu xarakter gərginliyi adlandırır. İkinci olaraq vəziyyət gərginliyini qeyd edir və bildirir ki, dil istifadəçisi hər zaman deyil, bəzi hallarda dildən istifadə zamanı narahatlıq hiss edə bilər. M.Tanvir buna misal olaraq

auditoriya qarşısında çıxışı göstərir. Üçüncü ən əsas səbəbi isə müəllif xarici dil öyrənmədə keçirilən gərginlik hissini nəzərdə tutur [125, s.44-45].

Şübhəsiz ki, ünsiyyət dilin danışığ və dinləmə aspektləri ilə əlaqəlidir. Buna görə də dil səriştəsi zəif olan dil istifadəçisi dildən istifadə zamanı daha çox həyəcan keçirəcəkdir. Ana dilindən istifadə zamanı hiss edilən stress və həyəcan xarici dildə keçirilən mənfi hisslərdən fərqlidir. Xarici dildən istifadə zamanı istifadəçi dili lüğət tərkibinə hakim olmalı, dilin sintaktik strukturunu bilməli və aydın tələffüzə malik olmalıdır. Bütün bunları edərkən eyni zamanda fərd hədəf dildə söyləyəcəklərini qarşı tərəfə çatdırmaq üçün düşünməli, tərtib və ifadə etməlidir. Yaşanılan bu mənfi hisslərin yaranması və ya aradan qaldırılması dil istifadəçisinin mövcud olduğu mühitdən də asılıdır.

Qeyd edildiyi kimi dil səriştəsi və istifadə arasındakı tarazsızlıq məsələsinə müxtəlif dilçilər fərqli şəkildə yanaşmışdır. Yuxarıda adı çəkilən dilçilərdən başqa D.Myron və S.Helena [41, s.10] kimi alimlərin fikri də bu mövqedə diqqət doğurur. Onların fikrincə, dil istifadəçisi müəyyən dildə bilik və bacarıqlarını öz nitqinə əks etdirə bilmirsə, bunun səbəbi bir neçə amildən asılıdır. Müəlliflər qeyd edir ki, ümumiyyətlə, dil öyrənmə zamanı dilin koqnitiv aspektinə daha çox diqqət ayırmaq ondan real istifadə zamanı istifadəçiyə maneə ola bilər.

D.Myron və S.Helena yazır ki, motivasiya davranışa enerji və istiqamət verən ən önəmli daxili prosesdir. Bu daxili proseslərə hədəflər, inamlar, qavrayışlar və gözləntilər aiddir. İngilis dilində səriştəli nitqə malik olmaq istəyən və bu yolda uğur qazanan dil istifadəçisiylə bu məsələdə daha az uğur qazanan dil istifadəçisini müqayisə etsək görərik ki, birincilər özlərini necə motivasiya etməli olduqlarını və öz motivasiyalarını idarə etməyi çox yaxşı bilirlər. Belə ki, yeni dili öyrənmək üçün yetərli motivasiyaya sahib olan dil istifadəçisi xarici dili öyrənmək üçün müəyyənləşdirdiyi hədəflərə daha tez və asan yolla nail olacaqdır. Sözsüz ki, burada motivasiya deyərkən daxili motivasiya nəzərdə tutulur.

C.Çandler və J.Konel yazırlar ki, motivasiyanın iki əsas növü ayırd edilir: daxili və xarici motivasiya. Xarici motivasiya xarici faktorlara, daxili motivasiya isə daxili faktorlara əsaslanır. Yəni, xarici dil öyrənən dil istifadəçisi valideynin,

məktəbin və ya başqa xarici təsirin tələbiylə dil öyrənsə bu zaman xarici motivasiya özünü göstərir. Əgər dil istifadəçisi tamamilə öz istəklərinə görə və ya müəyyənləşdirdiyi hədəflərə nail olmaq üçün dili öyrənsə, bu zaman daxili motivasiyaya sahib olur. Xarici dil öyrənərkən dil istifadəçisinin qarşılaşdığı maneələrin öhdəsindən gəlməkdə daxil motivasiya böyük rol oynayır [36, s.358-359].

Dil səriştəsi və istifadəsi arasındakı boşluğun başqa bir səbəbi dil istifadəçisinin düzgün öyrənmə strategiyasını seçməməsidir. C.Herbertin fikrincə, əgər dil istifadəçisi daha yaxşı hansı öyrənmə metoduyla öyrəndiyini aşkar edib həmin yolla dili öyrənsə daha asan formada və daha az zaman müddətində səriştəli nitqə malik olar [29, s.34].

Sosial mühit də dil səriştəsi və istifadəsi arasındakı boşluğun səbəblərindən biri kimi götürülə bilər. D.Myron və S.Helena qeyd edirlər ki, əgər mühit və ya həmin mühitdəki insanlar səriştəli nitqə malikdirsə və ya bu sahədə bir-birlərinə kömək edirlərsə, həmin dil istifadəçisi heç bir çətinlik olmadan tez və ya gec dil biliklərini həmin dildə öz nitqinə təcəssüm etdirəcəkdir.

Dil istifadəçilərinin motivasiyası və dildən səriştəli istifadə bacarıqları arasındakı əlaqəni tədqiq etmək üçün 50 nəfər ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbə arasında sorğu keçirilmişdir. Eksperiment xarakterli sorğu Türkiyə Respublikasının Yüzüncü Yıl Universitetinin qeyri-ingilis dilli texniki fakültələrində oxuyan 1 və 2-ci kurs tələbələri arasında keçirilmişdir. Tərtib olunan 25 sual iştirakçıların ingilis dilini öyrənmə müddəti, ingilis dilində qrammatik bilgiləri və söz ehtiyatı, ingilis dilində danışmaq bacarıqlarının qrammatik bilikləri ilə səviyyə fərqi, ingilis dilindən istifadə zamanı keçirdikləri hisslər və başqa məsələlər haqqında sualları əhatə edir. Sorğuya həmçinin dildən istifadə zamanı nitqə təsir edən daxili və xarici amillər haqqında suallar da daxildir.

Aşağıdakı cədvəllərdə aparılmış eksperimentin nəticələrinə baxaq:

1. İngilis dilində dil səriştəsi haqqında suallar (qrammatika və söz ehtiyatı)

№	Müddəalar	Cavab variantı	
		Bəli	Xeyr
1	İngilis dilini məktəb illərindən bəri öyrənirəm.	97.5%	2.5%
2	İngilis dilinin qrammatikasını ən az 5 ildir ki, öyrənirəm.	95%	5%
3	Universitetdə öyrəndiyim qrammatik biliklər məktəbdə öyrəndiklərimlə eynidir.	80%	20%
4	Məktəblərdə danışıq bacarıqlarından çox qrammatik dərslərə vaxt ayrılır.	83%	17%
5	İngilis dilinin qrammatikasını öyrənməkdən savayı ingilis dilindəki mətnləri oxuyub və anlama bacarıqları da önəmlidir.	85%	15%
6	Verilmiş mətni ingilis dilindən türk dilinə tərcümə etmək tapşırıqları daha çox tətbiq olunur.	75%	25%
7	Mənim üçün hazırda ingilis dili imtahanından müvəffəqiyyətlə keçmək ingilis dilində sərbəst danışmaqdan daha önəmlidir.	85%	15%
8	İngilis dilində yeni sözləri yazmaq və əzbərləməyə daha çox vaxt ayırıram.	65%	35%
9	İngilis dilində səlis danışmaq istəyən dostum çoxdur.	45%	55%
10	İngilis dilində danışarkən mütləq doğru qrammatik strukturlar istifadə etmək lazımdır.	88%	12%
11	İngilis dilində qrammatik biliklərimi danışıq zamanı istifadə edə bilirəm.	25%	75%
12	İngilis dilində öyrənilən yeni qrammatik biliklər və sözlər ünsiyyətlə təcrübədən keçirilməlidir.	90%	10%
13	İngilis dilində səlis danışmaq istəyirəm.	94%	6%
14	İngilis dilində qrammatik biliklərim kifayət qədərdir.	80%	20%
15	İngilis dilindən istifadə etmək üçün motivasiyaya ehtiyacım var.	86%	14%

Yuxarıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi sorğunu tətbiq edildiyi tələbələr 5 ildən çoxdur ki, ingilis dilini, xüsusilə də qrammatik strukturunu öyrənir. Alınan nəticələrə əsasən təhsil müddəti ərzində ingilis dilindən real kontekstlərdə istifadə üçün lazımi şərait yaradılmamış və ənənəvi metodlar tətbiq edilmişdir. Eyni zamanda, gəlinən nəticəyə əsasən, hazırda imtahan nəticələri sorğu iştirakçıları üçün daha vacib hesab olursa da onların 94%-i ingilis dilində səriştəli nitqə malik olmaq istəyir və bunun üçün də motivasiyaya ehtiyacları olduğunu qeyd edirlər. Bundan başqa iştirakçılardan sadəcə 25%-i dil istifadəsində dil biliklərini əks etdirə bildiklərini qeyd etdilər, təsadüfi deyil ki, buna səbəb iştirakçıların kifayət qədər motivasiyası olmamasıdır. Daha ətraflı təhlil yuxarıdakı cədvəldə qeyd olunmuşdur.

Cədvəl 3.2.

2. Dil vərdişi və istifadəsi haqqında suallar

№	Müddəalar	Cavablar			
		həmişə	tez-tez	bəzən	heç vaxt
1	İngilis dilini universitetdən kənar da məşq edirəm.	14%	16%	30%	40%
2	Danışarkən bildiyim qrammatik bilikləri inkişaf etdirirəm.	25%	10%	40%	25%
3	İngiliscə danışmaq üçün və danışmaq vərdişimi inkişaf etdirmək üçün əməkdaş tapmağa çalışıram.	15%	25%	25%	35%
4	İngiliscə nitqimi təcrübə etmək üçün uyğun şərait yaratmağa çalışıram.	20%	35%	25%	20%
5	İngiliscə səriştəli nitqə malik olmaq üçün yetərli vaxt ayırıram.	10%	20%	30%	40%

Cədvəldə də qeyd olunduğu kimi sorğuya daxil olan iştirakçılardan sadəcə 14%-i ingilis dilindən universitetdən kənar da istifadə edir. Bu da eyni zamanda onu göstərir ki, iştirakçılardan çox az bir qismi ingilis dilini öyrənməyə həvəslidir.

Texnologiyanın bu dərəcədə inkişaf etdiyi, asanlıqla xarici dost tapa bildiyimiz bu dövrdə iştirakçılardan sadəcə 15%-i ingilis dili vərdişlərinin inkişafı üçün əməkdaş axtarmağa çalışır. İştirakçılardan 40%-i səriştəli nitqə malik olmaq üçün yetərli vaxt ayırmır və bu çox böyük bir rəqəmdir. Bu nəticələr bir daha sübut edir ki, iştirakçıların motivasiya səviyyəsi məqbul səviyyədə deyil.

Cədvəl 3.3.

3. Motivasiya haqqında suallar

№	Müddəalar	Cavablar			
		həmişə	tez-tez	bəzən	heç vaxt
1	İngiliscə danışarkən özümə inanıram.	20%	15%	40%	25%
2	İngiliscə danışarkən özümü gərgin hiss edirəm.	25%	35%	25%	15%
3	İngiliscə danışmağa çəkinirəm.	25%	35%	25%	15%
4	Danışığ vərdişlərimi inkişaf etdirmək üçün motivasiyaya ehtiyacım var.	45%	35%	12%	8%
5	İngiliscə səriştəli nitqə malik olmaq ingiliscə qrup yaratmağa həvəsliyəm.	15%	20%	45%	20%

Son olaraq motivasiya ilə bağlı sorğudan alınan maraqlı nəticəyə əsasən iştirakçılardan sadəcə 20%-i ingilis dilində danışarkən özlərinə inanırlar. 50 iştirakçıdan 60%-i bu dildən istifadə zamanı özünü gərgin, narahat hiss edir və çəkinir. Nəticələrdən görüldüyü kimi, iştirakçılar ingilis dilində istifadə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə həvəsli deyillər, amma yaxşı haldır ki, onlar bu sahədə motivasiyaya ehtiyacları olduğunu qeyd edirlər.

Ümumilikdə dil səriştəsi və istifadəsi ilə motivasiyanın əlaqəsi haqqında aparılan kiçik bir eksperimentin nəticələrinə əsasən daxili və ya xarici amillərə əsaslanmağından asılı olmayaraq dil səriştəsi və istifadəsi arasındakı boşluğun aradan qaldırılmasında motivasiyanın böyük rolu vardır. Yuxarıdakı cədvəllərdən də görüldüyü kimi ingilis dilində danışanın dil səriştəsi ilə dil istifadəsi arasında balans hər zaman gözlənilməlidir. İstifadə zamanı ortaya çıxarılmayan səriştə çox vaxt lazımsız

hesab olunur. Xarici dil sadəcə oxumaq və yazmaq üçün öyrənilir, daha çox ünsiyyət qurmaq üçün öyrənilir. İngilis dili öyrənərkən ətraf mühit və tətbiq olunan metodlar kimi xarici amillərin, xüsusilə də motivasiyanın təsiri İngilis dilində dil səriştəsi və istifadəsi arasındakı boşluğun öhdəsindən gəlməkdə əvəzsiz rol oynayır.

Dilöyrənmədə yaranan dil istifadəsi çətinlikləri yeni metodların tətbiqinə zəmin yaratmışdır. Kommunikasiyanı əsas prinsip olaraq götürən metodlar (CLT – Kommunikativ Dil Tədrisi, CLL – Kommunikativ Dil Öyrənmə, PBL – Proyekt-əsaslı Öyrənmə, DBL – Diskussiya-əsaslı Öyrənmə və s.) qloballaşan dünyaya uyğun olaraq öz məhsuldarlıqlarını doğrultdular. Bütün bunlar çox sevindirici haldır ki, son zamanlarda dil bilikləri və dildən istifadə bacarığı arasındakı boşluq gedərək öz varlığını tamamilə itirməkdədir. İngilis dilində dildən istifadə bacarığının dil haqqında biliklərə nisbətə daha da qabardılmasının əsas səbəblərindən biri ingilis dilinin Lingua Franca olaraq qəbul olunmasıdır. Lingua Franca nədir və dil istifadəsində rolu nədən ibarətdir?

Lingua Franca (və ya körpü dil, iş dili, vasitəçi dil və s.) insanlar arasında ortaq dil olmadıqda ünsiyyət üçün istifadə olunan bir dildir. Lingua Franca olaraq adətən hər iki tərəfin ana dilindən fərqli üçüncü bir dil seçilir. Bundan başqa bəzən kommunikasiya zamanı dil istifadəçilərindən birinin ana dili ortaq dil olaraq seçilə bilər bu halda seçilmiş dil yenə Lingua Franca rolunu oynayır. Lingua Franca terminin tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, ilk istifadəsi dilçilik tarixindən və dil strukturundan tamamilə fərqli sahədə işlənmişdir. Lingua Franca ifadəsi ilk dəfə orta əsrlərdə Aralıq dənizi ətraflarında sərhədlərarası çarpaz ticarət üçün istifadə edilmişdir.

Tarix boyunca fərqli dil qrupundan olan insanlar ünsiyyət qurmaq istədikdə ana dillərindən fərqli ortaq dilə ehtiyac duyulmuşdur. Bu cür dil baryerlərini aşmaq üçün bir və ya bir neçə dilin dünya səviyyəsində qüvvətləndirilməsi lazım idi. Hal-hazırda bu rolu ingilis dili oynayır. Heç təsadüfi deyildir ki, ingilis dili haqqında dünya ingiliscəsi, beynəlxalq ingiliscə, lingua franca olaraq ingiliscə, qlobal ingiliscə və ya – globish – kimi ifadələr meydana çıxmışdır. İngilis dili dünya üzrə beynəlxalq təşkilatların istifadə etdiyi dillərdən biri və ya birincisidir. Beynəlxalq iş müstəvi-

sindən başqa, ingilis dili həmçinin akademik, texnoloji, elmi və idman müstəvilərində körpü rolunu oynayır. Media və əyləncə sənayesinin əsas dilinin ingilis dili olması da danılmaz faktır. Musiqi sektorunda öz ana dillərində oxumaq əvəzinə ingilis dilində oxumağa üstünlük verən kifayət qədər dünya musiqiçisi var, bu da həmin musiqini dinləyənlər arasında ingilis dilinin sürətlə yayılmasına səbəb olur.

Belə ki, xüsusilə 80-ci illərdən sonra ingilis dilinin müasirlik dili və azadlıq simvolu kimi istifadə olunması onun Lingua Franca rolunu daha da artırmışdır. Son zamanlarda, sosial mediada hər hansı bir xəbər dünyaya daha sürətlə yayılması üçün ingilis dilinin istifadə olunması da dünya ölkələri arasında inteqrasiya üçün yeganə dilin ingilis dili olaraq inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdır. Bütün bu faktlar ingilis dilindən istifadə bacarığına olan tələbatın daha da qabardılmasına səbəb olmuşdur. Bütün qeyd edilənləri ümumiləşdirsək, dünya sürətlə qloballaşır və texnologiyanın həyatımıza inteqrasiyası ingilis dilindən istifadəyə daha çox meyl yaratmışdır. Bu müstəvidə ingilis dilindən istifadə bacarığının ingilis dili haqqında dil biliklərinə nisbətdə daha ön plana çıxması təsadüfi sayıla bilməz.

N.Xomskiyə görə dil səriştəsi danışan və dinləyicini dil biliklərini, performans və ya dil istifadəsi isə bu biliklərin konkret situasiyalarda istifadəsini təşkil edir. Başqa sözlə ifadə etsək səriştə termini nitqdə xüsusi ifadələrlə formalaşan performansın əksi olaraq göstərilir və dilin idealizə olunmuş konsepsiyası hesab olunur. Dil səriştəsinin formalaşması mövzusuyla bağlı N.Xomski apardığı tədqiqatlara əsasən dil səriştəsi, yəni dil bilikləri insanda qeyri-iradi formada formalaşır. Xomskiyə görə insan beynində anadangəlmə dil mənimsəmə cihazı (DMC – Language Acquisition Device – LAD) mövcuddur ki, bunun sayəsində ana dilini və ya hədəflədiyi dili öyrənən insan həmin dilin qaydalarına yiyələnir. Onun fikrincə, dil səriştəsinin uşaqda formalaşması üçün onun hər hansı dil biliyinə və ya dil qaydalarına ehtiyacı yoxdur [39, s.402].

Dil mənimsəmə və öyrənmə məsələsində sanballı tədqiqatlara imza atan Stefen Kraşen özünün “İkinci dilin mənimsənilməsi və öyrənilməsi” (Second Language Acquisition and Second Language Learning, California 1981) əsərində səriştə və istifadə konsepsiyalarına N.Xomskidən fərqli yanaşmışdır. Əslində onların dil

səriştəsinin formalaşmasında dilin qrammatik, fonetik və ya sintaktik qaydalarını bilməyə ehtiyac olmamağı barəsində fikirləri üst-üstə düşürdü. Lakin Kraşenin fikrincə, dil səriştəsinin formalaşması üçün bütün şərtlər mükəmməl olmağına baxmayaraq, əgər kifayət qədər dinləmə mövcud olmayıbsa, məntiqli və düzgün cümlələr eşitməyibsə həmin fərddə dil səriştəsinin formalaşması reallaşmayacaqdır. Kraşenə görə, dil səriştəsinin formalaşması üçün hər bir insan erkən yaşlarında mütləq “səssiz period” adlandırdığı bir dönmədən keçməlidir. Fərd bu dövrdə ətrafi dərk edir və dili istifadə etməsə də mənimsəyir. Onun fikrincə, dil səriştəsinin formalaşması hədəf götürülən dilin mənimsənilməsi və ya öyrənilməsi ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd olunan kitabda da S.Kraşen bu məsələyə toxunur. O yazır ki, müəyyən dilin mənimsənilməsi zamanı, yəni qeyri-iradi olaraq qavranılması zamanı dil səriştəsi də qeyri-iradi, şüursuz şəkildə formalaşır. S.Kraşen bu prosesi *acquisition*, yəni mənimsəmə adlandırır. Bu prosesdən fərqli olaraq, əgər müəyyən bir dil öyrənilirsə bu zaman dil səriştəsi həmin fərddə qeyri-iradi formada formalaşmır. Belə ki, bu zaman dil səriştəsinə şüurlu və iradi şəkildə yiyələnilir [87, s.47].

N.Xomskiyə görə, dil insan ruhunun ilk donudur və onu formalaşdırır. Müəllifin fikrincə, ana dilində dil səriştəsinin qeyri-iradi olaraq formalaşması, yəni dil mənimsəmə cihazının vəzifəsi müəyyən yaş dövrünə qədər öz qüvvəsində qalır, yeniyetməlik dövründən etibarən bu proses yavaş-yavaş [40, s.125]. Kraşenin fikrincə isə, müəyyən dildə dil səriştəsinin mənimsənilməsi yaş dövründən deyil, fərdin öz bacarığından və qavrama xüsusiyyətlərindən asılıdır. Üçüncü fəsildə detallı şəkildə təhlil edilən N.Xomski və S.Kraşenin dil səriştəsinin formalaşması və reallaşması ilə bağlı fikirlərini ümumiləşdirsək belə bir nəticə irəli sürmək olar ki, səriştəli nitq üçün, əsasən, iki şərt tələb olunur:

1. Dilin özünün ifadə imkanlarının genişliyi, yəni hər hansı bir fikri ifadə etmək imkanının olması.

2. Bu dildə danışanın yüksək hazırlığı, yəni dilin ifadə imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməsi.

NƏTİCƏ

Düşünmə bacarığı və intellekdən əvvəl insanı başqa canlılardan ayıran ən əsas vasitə dildir. Psixoloq və filosoflar tərəfindən qaldırılan sual ondan ibarətdir ki, düşüncənin özü danışmaq və ya kontekstdən ortaya çıxardıla bilərmi? Bunun mümkün olub-olmamasından asılı olmayaraq bu bir faktdır ki, dil həyatımızda əvəzolunmaz rol oynayır. Bir çox nəzəriyyəçilər dil konseptini fərqli formada aydınlaşdırmış, bir-birini təkzib və ya təsdiq edən nəzəriyyələr ortaya çıxmışdır. Dissertasiya işinin obyektini olan dil sənəti mövzusunda fərqli yanaşmalardan bəhs etdikdə isə məşhur linqvist F. de Sössürün bir fikri xatırlatmaq yerinə düşər: “The point of view creates the object” – “Müəyyən obyektə baxış bucağı formalaşdırır” deyən Sössürün bu fikrindən yola çıxaraq başda N.Xomski olmaqla dil sənətinin formalaşması və özünü bürə verməsi haqqında fərqli yanaşmalar dissertasiyada öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işi boyunca qeyd edilən bütün fərqli nəzəriyyələri ümumiləşdirsək görərik ki, sənət və istifadə (“Competence and performance”) konseptlərini dilçilik müstəvisinə gətirən N.Xomski sənətli nitqdə dil qaydalarını əsas götürsə də, D.Haymzın fikrincə, dil daşıyıcılarının sənətli nitqə malik olması üçün daha çox həmin dildə mədəni və kommunikativ vərdislərə ehtiyacları vardır.

“İngilis dilində dil sənətinin formalaşması və reallaşması” adlı tədqiqat işi bütövlükdə sənət konseptini aşağıdakı kimi şərh etməyə imkan verir:

1. Dil sənəti və istifadəsinin geniş və hərtərəfli tədqiqi xarici ədəbiyyatda N.Xomskinin, Azərbaycan ədəbiyyatında isə Fəxrəddin Veysəllinin əsərləri əsasında daha səmərəli nəticələr verə bilər. Dil istifadəçisinin müəyyən dildən istifadə etmək və o dili başa düşməsi üçün iradi və ya qeyri-iradi olaraq bildiyi bütün linqvistik biliklər dil sənətinə daxildir.

2. İngilis dilində dil sənəti konseptinin strukturunu ingilis dilinin fonetikasi, qrammatikasi, lüğət tərkibi, sintaktik səviyyəsi və yazı sistemi təşkil edir. Dil sənətinin ən diqqətəlayiq aspekti isə dilin kreativliyidir. Dil daşıyıcısı qısa müddət ərzində bir-birindən fərqli və yeni cümlələr istifadə edir ki bu da daxili dil sistemimizin universal xüsusiyyətindən irəli gəlir.

3. Dil səriştəsi və insan kimliyi bir vahiddir və eynidir. Dil və kimlik arasındakı sıx əlaqənin nəticəsidir ki, birincinin inkişafı ikincinin inkişafına zəmin yaradır. Bir millətin tarixini, mədəniyyətini, təcrübəsini və bütövlükdə ruhunu dilində görmək mümkün olduğu kimi, bir kimliyin dünyasını da onun dil səriştə və istifadəsində görmək mümkündür. Kimliyin, yəni insanın dildən səriştəli istifadəsi onun biliyi, təcrübəsi və istedadı ilə düz mütənəsbdir. Beləliklə, insan kimliyi dilində gizlidir.

4. Dil səriştəsinin necə formalaşdığı, həmçinin, müəyyən bir dilin necə dərk olunduğu və insan beynində baş verən mental proseslərin onun dilinə necə təsir etdiyi məsələləri koqnitiv dilçilikdə öz əksini tapır. Koqnitiv dilçilik mental bir yanaşmadır və bu yanaşmaya əsasən dil fəaliyyəti neyrobioloji baxımdan insan beyninin struktur və funksional qanunauyğunluqlarında təsbit olunur və eyni zamanda, dildə olan sözləmlər və ifadələr insanın mental proseslərinin izləri kimi təsvir olunur.

5. Kommunikativ səriştə və onun müxtəlif modellərinin inkişaf tarixi bugünkü dövrdə də fərqli dilçilər tərəfindən ətraflı tədqiq olunur. Kommunikativ səriştə dil səriştəsi konseptinə görə daha əhatəli formaya malikdir. Kommunikativ səriştə özündə həm dil səriştəsini, həm də dildən istifadəni ehtiva etdiyinə görə dil səriştəsi və kommunikativ səriştə arasındakı fərqlər çox asanlıqla müəyyənləşdirilə bilər. Kommunikativ səriştə konsepti linqvistlər tərəfindən irəli sürülən müxtəlif səriştə modelləri və sxemləri ilə təhlil olunsa da, ümumilikdə kommunikativ səriştə 4 növ səriştəni özündə cəmləşdirir: qrammatik səriştə (buna bəzən dil səriştəsi də deyilir), diskurs səriştəsi, sosiolinqvistik səriştə və stratejik səriştə.

6. Zehnimizdə sxematik dil vahidləri mövcuddur və hər an istifadə olunmağa hazır olan potensial sözlər və ifadələr olaraq gözlənməkdədir. Zehnimizdə olan bu biliklər dil səriştəsini əhatə edir. Lakin biz bu bilikləri istifadə etdikdə, qeyd etdiyimiz sözlər və ifadələr performans xüsusiyyəti daşımağa başlayır və buna dil istifadəsi deyilir. Dil istifadəsi dil səriştəsini kontrast konsepti olaraq izah edilir.

Səriştə konseptini dilçilik müstəvisinə daxil olduğu zamandan bəri fərqli dilçilər tərəfindən fərqli formalarda və birləşmələrdə tərənnüm edilmişdir: qrammatik səriştə, linqvistik səriştə, kommunikativ səriştə, stratejik səriştə, sosiomədəni səriştə, praqmatik səriştə, ədəbi səriştə və s. Tədqiqat işində həmçinin səriştə terminin bu

kimi fərqli istifadə formaları aydınlaşdırılmışdır. Dil səriştəsi və kommunikativ səriştə arasındakı fərqlər müəyyənləşdirilmiş, linqvistlər tərəfindən irəli sürülən müxtəlif səriştə modelləri tədqiq və təhlil olunmuşdur. Üçüncü fəsildə yer alan səriştə terminin fərqli təzahür formalarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, qrammatik səriştə dil istifadəçisinin qrammatik biliklərini, kommunikativ səriştə müxtəlif sosial kontekstlərə uyğun dil istifadəsi bacarığını, stratejik səriştə müəyyən daxili və ya xarici faktorlardan meydana gələn çətinliklər zamanı müəyyən dil strategiyalarından istifadə bacarığını, sosio-mədəni səriştə dil istifadəçisinin dinləyicinin sosial və mədəni dəyərlərinə uyğun dil üslubunu seçmə bacarığını, praqmatik səriştə linqvistik və qrammatik səriştənin hər ikisini, ədəbi səriştə isə ədəbi mətnləri anlama, analiz etmə nə nəticə çıxartma bacarığını özündə ehtiva edir. Bundan başqa səriştə termini dilçilik daxilində müxtəlif birləşmələrdə özünü büruzə verməklə yanaşı dilçilikdən kənar fərqli elm və ya iş sahəsində də səriştə termininə yer verilir.

Dil ünsiyyət vasitəsi olaraq sonsuz ehtimallara sahib bir sistemi ifadə edir. Dilə sərhədlər çəkmək qeyr-mümkündür. Bu nöqtəyi-nəzərdən dilin yaranması ilə bağlı fərqli nəzəriyyələr və yanaşmalar olduğu kimi dilin öyrənilməsi və mənimsənilməsi ilə bağlı da bir çox fikirlərin və fərziyyələrin mövcud olduğunu tədqiqat işi boyunca gördük. N.Xomskinin irəli sürdüyü dil səriştəsinin qeyri-iradi şəkildə formalaşması prinsipi əslində sistemativ dil kodlarını özündə ehtiva edən zehni bir potensialı əks etdirir. Onun fikrincə, dil səriştəsinin formalaşması üçün hər bir lazımı tələbat bütün insanlarda doğulduğu gündən mövcuddur. Fərdin içində doğulduğu dilin ifadə imkanları zəngin deyilsə mövcud olan dil kodları ikinci və ya xarici dil öyrənilməsində də istifadə oluna bilər. İngilis dilinin Azərbaycan dili kimi zəngin olması bu dildə səriştəli nitqə malik olmaq istəyən fərdə hədsiz dərəcədə köməklik göstərir. Bu mövqedə fərdin bu zəngin ifadə imkanlarından istifadə bacarığı mühüm rol oynayır. Xülasə, dil səriştəsinin formalaşması prosesinə müvəffəqiyyətlə nail olunsa da, onun reallaşması fərdin öz bilik və bacarığından asılıdır. Heç təsadüfi deyildir ki, hər hansı bir xalqın milli mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də səriştəli nitqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev, K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. / K.M.Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – 281 s.
2. Abdullayev, K.M. Dilçiliyə səyahət: Dilçi olmayanlar üçün dərslik. / K.M.Abdullayev. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 200 s.
3. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik (yenidən işlənmiş ikinci nəşri). / A.A.Axundov. – Bakı: Maarif, – 1998. – 273 s.
4. Dəmirçizadə, Ə.M. Müasir Azərbaycan dili I (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Maarif, – 1972. – s.253
5. Əliyeva, S. İngilis dilinin variantları // – Bakı: The World of Culture Scientific-theoretical bulletin, Azerbaijan State University of Culture and Art, – 2010. №20, – s.32-37.
6. Heydərov, R. Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu. / R.Heydərov. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2013. – 214 s.
7. Həmidova, D. Müasir dövrümüzdə ingilis dili beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi və onun biznes mahiyyəti // – Bakı: Qərb Universiteti, Elmi Xəbərlər, – 2015. №2, – s.34-39.
8. İbrahimova, F. Dil və sosial kimlik // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal, – 2017. №2(102), – s.104-107;
9. İbrahimova, F. Dil səriştəsinin formalaşmasında dil və yazı işarələrinin rolu // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal, – 2021. XI cild, №4, – s.39-47;
10. Məmmədov, A. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. / A.Məmmədov, M.Məmmədov. – Bakı: Çarşıoğlu, – 2010. – 91 s.
11. Veysəlli, F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. / F.Y.Veysəlli. – Bakı, – 2014. – 304 s.
12. Veysəlli, F.Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonemika və morfemika. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Prestij, – I c. – 2014. – 530 s.

13. Veysəlli, F.Y. Dilimiz. Saimon Potterdən tərcümə. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Prestij çap evi, – 2014. – 167 s.
14. Veysəlli, F.Y. German dilçiliyinə giriş. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Təhsil, – 2003. – 408 s.
15. Veysəlli, F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, – 2015. – 120 s.
16. Veysəlli, F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Morfemika və sintaqmatika / F.Y.Veysəlli. Studia Philologica. II, – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 307 s.

Rus dilində:

17. Бодуэн де Куртенэ, И.А. Избранные труды по общему языкознанию. / И.А.Бодуэн де Куртене. – М., – 1963. I, – 383 s; II, – 391 s.
18. Виноградов, В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). / В.В.Виноградов. – Москва-Ленинград: Учпедгиз, – 1947. – 784 с.
19. Ельмслев, Л. Прологомены к теории языка // – М.: Новое в лингвистике. Вып. I. Перевод с английского Ю.К.Лекомцева, – 1960. – с. 264-390
20. Бодуэн де Куртене, И.А. Николай Крушевский, его жизнь и научные труды / И.А.Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию: [в двух томах]. – М., – т.1, – 1963. – с.146-202.
21. Пешковский, А.М. Русский синтаксис в научном освещении. / А.М.Пешковский. – М., – 1956. – 592 s.
22. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность. / Л.В.Щерба. – Ленинград: Издательство Наука, – 1974. – 429 с.

İngilis dilində:

23. Ambridge, B. Child Language Acquisition: Contrasting Theoretical Approaches. / B.Ambridge, V.Lieven. – Cambridge University Press, – 2011. – 464 p.
24. Atkinson, D. Art in Education: Identity and Practice. / D.Atkinson. – Kluwer Academic Publishers, – 2002. – 224 p.
25. Bachman, L.F. Fundamental considerations in language teaching. /

- L.F.Bachman. – Oxford: Oxford University Press, – 1996. – 423 p.
26. Bandura, A. Psychotherapy as a Learning Process. / A.Bandura. – All About Psychology Publication, – 2011. – 34 p.
 27. Baugh, A.C. A History of the English Language. / A.C.Baugh, T.Cable. – Prentice Hall, – 2002. – 447 p.
 28. Bell, R. An introduction to applied linguistics. Approaches and methods in language teaching. / R.Bell. – London: Batsford. Academic and Educational, – 1981. – 270 p.
 29. Bendle Mervyn, F. The crisis of identity in high modernity // The British Journal of Sociology, – March – 2002. Vol. 53, Issue 1, – p.1-18
 30. Block, D. Second Language Identities. / D.Block. – London: Continuum, – 2002. – 230 p.
 31. Brown, A.L. Mental orthopedics: A conversation with Alfred Binet // In S.Chipman, J. Segal, & R.Glaser (Eds.). Thinking and learning, skills: Research and open questions / Hillsdale, NJ: Erlbaum, – Vol. 2. – 1985. – p.319-337
 32. Byram, M. Language and Identity // Intergovernmental Conference: Languages of Schooling: towards a Framework for Europe. Strasbourg, – 2006, – p. 14-27
 33. Canale, M. From communicative competence to communicative language pedagogy. //In Richards, J. & Schmidt, R. (ed.) Language and Communication./ M.Canale. – London: Longman Group Ltd., – 1983. – 470 p.
 34. Canale, M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing: [Electronic resource] /M. Canale, M.Swain. – Applied Linguistics, – 1980. – 45 p. URL: https://www.researchgate.net/profile/Merrill-Swain/publication/31260438_Theoretical_Bases_of_Communicative_Approaches_to_Second_Language_Teaching_and_Testing/links/0c960516b1dadad75300000/Theoretical-Bases-of-Communicative-Approaches-to-Second-Language-Teaching-and-Testing.pdf
 35. Chambers, J.K. Dialectology. J.K.Chambers. – Cambridge University Press, – 1998. – 201 p.
 36. Chandler, C.L., Connell, J.P. Children's intrinsic, extrinsic and internalized

- motivation: A developmental study of children's reasons for liked and disliked behaviours. // *British Journal of Developmental Psychology*, – 1987. – p.357–365
37. Chomsky, N. *Aspects of the Theory of Syntax*. / N.Chomsky. – MIT Press, – 1965. – 237 p.
 38. Chomsky, N. *Cartesian Linguistics*. / N.Chomsky. – New York: Cambridge University Press, – 2009. – 238 p.
 39. Chomsky, N. Deep structure, surface structure, and semantic interpretation. / In D.D.Steinberg and L.A.Jakobovits (Eds). *Semantics*. / N.Chomsky. – Cambridge, – 1971. – 603 p.
 40. Chomsky, N. *Reflections on Language*. / N.Chomsky. – London: Temple Smith, – 1976. – 269 p.
 41. Christina, B.P. *Linguistic and Communicative competence*. / B.P.Christina. – Bristol, – 1992. – 160 p.
 42. Clark, H.H. *Inferences in comprehension*. / H.H.Clark. – Stanford University. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, – 1977. – 263 p.
 43. Clark, H.H. *Using Language*. / H.H.Clark. – New York: Cambridge University Press, – 2008. – 446 p.
 44. Cook, V. *An Introduction to researching Second Language Writing Systems*. / V.Cook, B.Basetti. – Clevedon, UK: Multilingual Matters, – 2005. – 466 p.
 45. Cook, V. *Portraits of the L2 user*. / V.Cook. – Clevedon, UK: Multilingual Matters publication, – 2002. – 360 p.
 46. Coseriu, E. *The Principles of Linguistics as a Cultural Science*. // *Transylvanian Review*, – 2000. No 9 (1), – p. 108-115.
 47. Cruttenden, A. *Gimson's Pronunciation of English*. 6th edition. / A.Cruttenden. – London: Arnold, – 2001. – 381 p.
 48. Crystal, D. *A dictionary of linguistics and phonetics*. / D.Crystal. – New York: Basil Blackwell Ltd., – 1985. – 529 p.
 49. Crystal, D. *A dictionary of linguistics and phonetics*. 4th edition. / D.Crystal. – Cambridge, MA: Blackwell, – 1997. – 555 p.

50. Crystal, D. A dictionary of linguistics and Phonetics. 6th edition. / D.Crystal. – Cambridge, MA: Blackwell, – 2008. – 570 p.
51. Danesi, M. Recent research on Metaphor and classroom second language learning // Romance Languages Annual, – 1994. Vol.71, No.4, – p. 464-495
52. Daniel, J. An Outline of English Phonetics. / J.Daniel. – New York, – 1918/1922. – 400 p.
53. Davies, A. Language testing. Part II // Language teaching & linguistic abstract, – 2004. Vol. 2, – p. 215-231
54. Davis, K.A. Qualitative Theory and Methods in Applied Linguistics Research // – Tesol Quarterly, – 1995. Vol. 29, No 3, – p.427-453
55. De Bot, L. Second Language Acquisition: An advanced Resource Book. / L.De Bot, W.Lowie, M.Verspoor. – New York: Routledge, – 2005. – 320 p.
56. Deborah, M. Aristotle's Theory of Language and Meaning. / M.Deborah. – Cambridge University Press, – 2003. – 294 p.
57. Diadori, P. How to train language teacher trainers. / P.Diadori. – Cambridge Scholars Publishing, – 2011. – 244 p.
58. Dieckhoff, A. Language, nation and state: Identity politics in a multilingual age. / A.Dieckhoff. – Basingstoke, – 2004. – 272 p.
59. Dornyei, Z. and Scott, M. Communication strategies in a second language definitions and taxonomies. // Language Learning, – 1997. No 47 (1), – p.290-297
60. Dornyei, Z. On the teach-ability of communication strategies // TESOL Quarterly, – 1995. Vol. 29, – p. 55–85.
61. Ellis, R. Second language acquisition research and language teaching. / R.Ellis. – Oxford: Oxford University Press, – 1997. – 370 p.
62. Eva, H. Fundamentals of Psycholinguistics. / H.Eva. – Wiley-Blackwell Publication, – 2011. – 336 p.
63. Foss / Hakes Psycholinguistics: An introduction to Psychology of Language. / – New Jersey: Printice-Hall, Inc. – 1978. – 200 p.
64. Gass, S. Miscommunication in Nonnative Speaker Discourse. / S.Gass,

- E.Varonis. – Newbury Park, – 1989. – 245 p.
65. Gelderen, E. van. A History of the English Language / E.van Gelderen. – John Benjamins Publishing Company, – 2006. – 352 p.
 66. Gibson, K. The myths of language use and the homogenization of bilingual workers' identities // Second Language Studies, – 2004. Vol. 22(2), – p. 1-60
 67. Gleason, J.B. The development of Language. Psycholinguistics. / J.B.Gleason, N.B.Ratner, – 1993. – 432 p.
 68. Grice, H.P. Logic and Conversation. Syntax and Semantics // Academic Press, – 1989. Vol.3, – p. 22-40.
 69. Grimm, J. Deutsche Grammatik. / In Kemble John M. Deutche Grammatik von Jacob Grimm: a review in English / J.Grimm. – Inktank Publishing, – 1837 – 965 p.
 70. Gumperz, J.J. Language and social identity. / J.J.Gumperz. – Cambridge University Press, – 1997. – 288 p.
 71. Hall, E.T. Beyond Culture. / E.T.Hall. – New York, Doubleday, – 1976. – 316 p.
 72. Halliday, M.A.K. Language as social semiotic: The social interpretation of language and meaning. / M.A.K.Halliday. – London: Edward Arnold, – 1978. – 256 p.
 73. Harris, R. New Ethnicities and Language Use. Language and Globalization. / R.Harris. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, – 2006. – 217 p.
 74. Harris, Z. Methods in structural Linguistics. / Z.Harris. – University of Chicago Press, – 1951. – 384 p.
 75. Hemerka, V. Low Speaking Performance in Learners of English: /Bachelor Thesis/ – Brno: Masaryk University, 2009. – 45 p.
 76. Herroit, P. An Introduction to the Psychology of Language. / P.Herroit. – London: Methuen and Co LTD, – 1970. – 200 p.
 77. Horwitz, E.K. Language anxiety and achievement. // Annual Review of Applied Linguistics, – 2001. No 21, – p. 112-126.
 78. House, J. Misunderstanding in intercultural university encounters. / J.House. – London: Pearson, – 2003. – 570 p.

79. Hymes, D. Introduction: Toward ethnographies of communication. / D.Hymes. – Amer Anthropologist – 1964. – 285 p.
80. Hymes, D. On Communicative Competence. /In I.B.Pride & J.Holmes (eds.) Sociolinguistics. / D.Hymes. – USA: Penguin Books Ltd., – Chapter 18. – 1972. – p. 269-293
81. Jean, P. The psychology of the child. / P.Jean. – Basic Books 2nd edition, – 1969. – 192 p.
82. Joseph, J. Language and identity: National, ethnic, religious. / J.Joseph. – Hampshire and New York: Palgrave Macmillan, – 2004. – 280 p.
83. Kayman, M.A. The state of English as a global language: communicating culture. // Textual Practice, – 2004. Vol.1, No 18, – p.10-27
84. Kellerman, E. Compensatory strategies in second language research: A critique, a revision, and some (non) implications for the classroom. / E.Kleman. – Clevedon: Multilingual Matters, – 2004. – 289 p.
85. Kellerman, E. System and hierarchy in L2 compensatory strategies. / E.Kellerman, T.Ammerlaan, T.Bongaerts [et al.] – New York: Newbury House, – 1990. – 243 p.
86. Kohli, A.L. Techniques of Teaching English./ A.L.Kohli. Delhi: Dhanpat Rai Publishing Company, – 1984. – 371 p.
87. Krashen, S. Second language acquisition and second language learning. / S.Krashen. – Oxford: Pergamon, – 1981. – 176 p.
88. Lave, J. Situated learning. Legitimate peripheral participation. / J.Lave, W.Etienne. – Cambridge, England: Cambridge University Press, – 1991. – 138 p.
89. Leo, van Lier. The ecology and semiotics of Language Learning: A socio cultural Perspective. / Leo, van Lier. – USA: Springer book series, – 2000. – 441 p.
90. Llurda, E. Non-native-speaker teachers and English as an International Language. // International Journal of Applied Linguistics, – 2004. No 14.3, – p.314-323
91. Lyons, J. Linguistic Semantics. An Introduction. / J.Lyons. –Cambridge

- University press, – 1995. – 363 p.
92. Makaro, T. Language, Collaborative Learning and Autonomy (Modern language in practice). // *Multilingual Matters*, – 1997. – 240 p.
 93. Martinich, A.P. *The Philosophy of Language*. / A.P.Martinich. – Oxford Publication Press, – 1985. – 752 p.
 94. McNeil, N. *Developmental Psychology*. In Smith and Miller (eds.) *The Genesis of Language: A Psycholinguistic Approach*. / McNeil. – Massachusetts: The M.I.T. Press, – 1966. – 316 p.
 95. Mey Jacob, L. *Pragmatics: An introduction*. / J.Mey. – Oxford Blackwell, – 1993. – 416 p.
 96. Modiano, M. *Cultural studies, foreign language teaching and learning practices, and the NNS practitioner*. / *Educational Linguistics book series*, – 2005. Vol.5, – p.25-43
 97. Nelson, F. *Revolution in Grammar* // *Quarterly Journal of Speech*, – 1954. Vol. 40, – p.299-312
 98. Nunan, D. *Language teaching methodology. A textbook for teachers*. / D.Nunan. – London: Prentice Hall International, – 1991. – 263 p.
 99. Nunan, D. *Second language teaching & learning*. / D.Nunan. – Boston, MA: Heinle & Heinle, – 1999. – 330 p.
 100. PACTE. *Acquiring Translation Competence: Hypotheses and Methodological Problems in a research project*. / – Amsterdam: John Benjamins, – 2000. – p.99-106
 101. Paul, R. *A brief history of English*. / R.Roberts. – Cambridge University Press, – 1994. – 181 p.
 102. Quirk, R. *A University Grammar of English*. / R.Quirk. – London, – 1982. – 496 p.
 103. Quirk, R. *Language Varieties and Standard Language*. // *JALT Journal*, – 1990. Vol. 11, No 1, – p.70-95
 104. Rababah, G. *Communication and Linguistic Problems Facing Arab Learners of English* // *Indian Journal of Applied Linguistics*, – 2003. Vol. 29 (1), – p. 127-

105. Radford, A. Transformational Grammar: A First Course. Cambridge Textbooks in Linguistics. / A.Radford. – Cambridge University Press, – 1988. – 640 p.
106. Radford, A. Transformational Syntax. Cambridge Textbooks in Linguistics. / A.Radford. – Cambridge University Press, – 1982. – 411 p.
107. Rampton, M.B.H. Displacing the ‘native speaker’: expertise, affiliation, and inheritance // ELT Journal, – 1995. Vol. 44, 2, – p. 97-101.
108. Richards, J. Approaches and Methods in Language Teaching. / J.Richards, T.Rodger. – USA, Cambridge University Press, – 1992. – 419 p.
109. Roach, P. English Phonetics and Phonology: A practical course (4th edition). / P.Roach. – Cambridge University Press, – 2009. – 225 p.
110. Robert, L. Short introduction to English Grammar: With Critical Notes. / L.Robert. – London, – 1799. – p.148
111. Robins, R.H. A short history of Linguistics 4th ed. / R.H.Robins. – London: Longman Linguistics Library, – 1997. – 296 p.
112. Robins, R.H. General Linguistics: An introductory Survey. 4th ed. / R.H.Robins. – London Longman, – 1980. – 444 p.
113. Robinson, P.J. Procedural vocabulary and language Learning. // Journal of Pragmatics, – 1989. No 13, – p.22-48
114. Rueda, R. Advances in understanding issues of socio-cultural and linguistic diversity. // Presented at the 56th Annual Meeting of the National Reading Conference, – Los Angeles, CA, – November, – 2006, – p.175-188
115. Sapir, E. Language: An introduction to the study of Speech. / E.Sapir. – New York, – 1921. – 110 p.
116. Saussure, F. Course in general linguistics. / F.Saussure. – New York: McGraw-Hill, – 1986. – 309 p.
117. Saussure, F. First and Second Course of Lectures on General Linguistics. / F.Saussure. – Elsevier Science & Technology Books, – 1998. – 172 p.
118. Scovel, T. The Effect of Affect on Foreign Language Learning: // A review of the Nacety Research. Language Learning A Journal of Research In Language

- Studies, – 1978. No 28 (1), – p.129-140
119. Seli, H. Motivation and Learning Strategies for College Success. / H.Seli, M.H.Dembo. – New York: Routledge, – 2012. – 368 p.
120. Shwarz, M. Exploring the relationship between family language policy and heritage language knowledge among second generation Russian-Jewish immigrants in Israel // Journal of Multilingual and Multicultural Development, – 2008. No 29(5), – p.400-418
121. Skinner, B.F. Verbal Behavior. / B.F.Skinner. – Martino Fine Books: Copley Publishing Group, – 2011. – 492 p.
122. Slobin, D.I. Comments on “Developmental psycholinguistics.” In F.Smith and G.A.Miller (Eds.). The Genesis of Language: A Psycholinguistic Approach. / D.I.Slobin. – Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, – 1966. – 400 p.
123. Swan, M. Practical English Usage. / M.Swan. – Oxford University Press, – 2005. – 658 p.
124. Swift, J. A Proposal for Correcting, Improving, and Ascertaining the English Tongue: [Electronic resource] / – 1712. – 48 p. URL: <https://jacklynch.net/Texts/proposal.html>
125. Tanveer, M. Investigation of the factors that cause language anxiety for ESL/EFL learners in learning speaking skills and the influence it casts on communication in the target language. / M.Tanveer. – Scotland: University of Glasgow, – 2007. – 102 p.
126. Thornborrow, J. The sociolinguistics of narrative. / J.Thornborrow. – Benjamin Publications Amsterdam, – 2005. – 302 p.
127. Trudgill, P. Standard English; What it isn't? The Widening Debate. / P.Trudgill. – London: Routledge, – 1999. – 223 p.
128. Trueba, H.T. Power in Education: The Case of Miao University Students and its Significance for American Culture./ H.T.Trueba, Yali Zou. – London: Palmer Press, – 1994. – 230 p.
129. Van Ek, J.A. Objectives for foreign language learning Volume II: Levels. Strasbourg Council of Europe. Publications and Documents Division. – 1986. –

87 p.

130. Vygotsky, L.S. The Historical Meaning of the Crisis in Psychology: A Methodological Investigation. In The Collected Works of L.S.Vygotsky. Problems of the Theory and History of Psychology. / Solidarity Foundation New York, – Vol. 3. – 1997. – p. 233-344
131. Wells, J.C. Accents of English 2: The British Isles. / J.C.Wells. – Cambridge University Press, –1982. – 212 p.
132. Whorf, B.L. The Relation of Habitual Thought and Behaviour to Language: [Electronic resource] / B.L.Whorf. – Massachusetts: MIT Press, – 1956. – p.197-215. URL: <https://generalsemantics.org/resources/documents/1-4-whorf.pdf>
133. William, B. Brief Grammar for English 1586: Facsimile Reproductions. / B.William. – London, – 1977. – 41 p.
134. Wittgenstein, L. Language and Philosophy. / L.Wittgenstein. – The Language Press, Whitewater Wisconsin, – 1996. – 233 p.
135. Yoshida, R Evaluations of communicative competence in Japanese by learners and native speakers. // ASAA e-journal of Asian Linguistics & Language Teaching, – 2003. Issue 4, – p. 2-21
136. Yule, G. The study of language. Third edition. / G.Yule. – Cambridge University Press, – 2012. –420 p.
137. Zinder, L.R General phonetics. / L.R.Zinder. – Leningrad: Izd.Lenin Universiteta, – 1960. – 421 p.

Alman dilində:

138. Haarmann, H. Lexicon der untergegangenen Sprachen. / H.Haarman Beck reihe Publication, – 2002. – 227 S.

İtalyan dilində:

139. De Marco, A. L'apprendimento di una prima e di una seconda lingua. (Learning first and second language) / A.De Marco, M.Wetter. – Roma: Carocci, – 2000. – 252 p.
140. Villarini, A. Le caratteristiche dell'apprendent. A. (ed.) Manuale di glottodidattica. / – Roma: Carocci editore. – 2000. – 166 p.

Internet resurslari:

141. https://en.wikipedia.org/wiki/Linguistic_competence
142. <https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1258&context=tnas>
143. <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/linguistic-competence>
144. <http://psychology.iresearchnet.com/developmental-psychology/education-and-learning/competence-versus-performance/>
145. https://static.uni-graz.at/fileadmin/gewi-institute/Anglistik/Fachdidaktik/angl3www_competence_performance.pdf
146. <https://www.jstor.org/stable/41410139>
147. <https://essentialsoflanguageteachingnet.wordpress.com/principles/teaching-goals-and-methods/goal-communicative-competence/>

İXTİSARLARIN VƏ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

- ANC – American National Corpus
- BNC – British National Corpus
- CEF – Common European Framework
- CLL – Communicative Language Learning
- CLT – Communicative Language Teaching
- DBL – Discussion based learning
- LAD – Language Acquisition Device
- PBL – Project Based Learning
- RP – Received Pronunciation
- SCT – Socio-cognitive theory
- SLA – Second Language Acquisition